

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: ГАРМОНІЗАЦІЯ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ В ДІАДІ БАТЬКО-
ДИТИНА ПІД ЧАС ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ**

Виконав: студент II курсу, групи 8.0532-з-дн
спеціальності 053– Психологія
освітня програма: Психологія
Андрющенко Олександр Сергійович
Керівник: Гура Т.Є. д.психол.н., професор
кафедри психології
Рецензент: Бородулькіна Т.О., к.психол.н.,
доцент кафедри психології

Запоріжжя – 2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістерський
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2024 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

Андрющенко Олександр Сергійовичу

Тема роботи Гармонізація сімейних стосунків в діаді батько-дитина під час вимушеної міграції

керівник роботи Гура Т.Є. д.психол.н., професор кафедри психології

затверджені наказом ЗНУ від «26» 09 2023 року № 1504-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: визначити психологічні особливості сімейних відносин під час вимушеної міграції; дослідити наукові засади дослідження гармонізації сімейних стосунків в діаді батько-дитина; охарактеризувати психологічні виклики для сімей з дітьми в міграції під час війни; визначити умови організації дослідження; розкрити результати дослідження; надати практичні рекомендації гармонізації сімейних стосунків в умовах вимушеної міграції.

5. Перелік графічного матеріалу: 5 таблиць, 3 рисунка

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання Прийняв
Вступ	Гура Т.Є., професор		
Розділ 1	Гура Т.Є., професор		
Розділ 2	Гура Т.Є., професор		
Розділ 3	Гура Т.Є., професор		
Висновки	Гура Т.Є., професор		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень 2023 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2023 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2023 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	червень-липень 2023	Виконано
5	Робота над третім розділом	вересень-жовтень 2023 р.	Виконано
6	Написання висновків	листопад-грудень 2023 р.	Виконано
7	Передзахист	січень 2023 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	лютий 2023 р.	Виконано

Студент _____ О.С. Андрющенко

Керівник роботи _____ Т.Є. Гура

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 76 сторінок, 5 таблиць, 3 рисунка, 28 джерел.

Об'єкт дослідження – стосунки батька та дитини.

Предмет дослідження – гармонізація сімейних стосунків в діаді батько-дитина під час вимушеної міграції.

Мета дослідження – на основі дослідження психологічних особливостей сімейних відносин та викликів для них в умовах війни, виявити можливості гармонізації сімейних стосунків в діаді батько-дитина під час вимушеної міграції.

Теоретична цінність полягає в тому, що дана робота розширює та поглиблює наявні уявлення про гармонізацію сімейних стосунків в діаді батько-дитина під час вимушеної міграції.

Практична цінність роботи полягає в розроблених практичних рекомендаціях гармонізації сімейних стосунків в діаді батько-дитина під час вимушеної міграції.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань, перевірки даних на різних етапах дослідження застосовувались наступні методи: теоретичний аналіз наукової літератури, спостереження, опитування, тестування, вивчення документів, опитування, анкетування, інтерв'ю, експертна оцінка та самооцінка. Емпіричні дані оброблялись методами математичної статистики з подальшим якісним обґрунтуванням й узагальненням.

ГАРМОНІЗАЦІЯ, СІМЕЙНІ СТОСУНКИ, ДІАДА БАТЬКО-ДИТИНА, ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ.

SUMMARY

Andryushchenko O. S. Harmonization of Family Relations in the Parent-Child Dyad during Forced Migration.

Master's thesis: 76 pages, 5 tables, 3 figures, 28 sources.

The object of research is the relationship between father and child.

The subject of the study is the harmonization of family relations in the father-child dyad during forced migration.

The purpose of the research is to study the main psychological features of family relations and challenges for them in the conditions of war, to identify the possibilities of harmonizing family relations in the father-child dyad during forced migration.

The theoretical value is that this work expands and deepens existing ideas about the harmonization of family relations in the father-child dyad during forced migration.

The practical value of the work lies in the developed practical recommendations for the harmonization of family relations in the father-child dyad during forced migration.

Research methods. The following methods were used to solve the tasks and check the data at various stages of the research: theoretical analysis of scientific literature, observation, survey, testing, study of documents, survey, questionnaire, interview, expert assessment and self-assessment. Empirical data were processed by methods of mathematical statistics followed by qualitative justification and generalization.

HARMONIZATION, FAMILY RELATIONS, PARENT-CHILD DYAD,
FORCED MIGRATION.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ГАРМОНІЗАЦІЇ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ В ДІАДІ БАТЬКО-ДИТИНА ПІД ЧАС ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ.....	9
1.1 Психологічні особливості сімейних відносин під час вимушеної міграції.....	9
1.2 Наукові засади дослідження гармонізації сімейних стосунків в діаді батько-дитина.....	23
1.3 Психологічні виклики для сімей з дітьми в міграції під час війни.....	33
РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДЖЕННЯ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ ПІД ЧАС ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ.....	49
2.1 Організація дослідження.....	49
2.2 Результати дослідження.....	60
2.3 Практичні рекомендації гармонізації сімейних стосунків в умовах вимушеної міграції.....	67
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	74
ДОДАТКИ.....	77

ВСТУП

Важливе значення в житті родини відіграють міжособистісні взаємини між членами сім'ї. На якість взаємин в діаді батько-дитина під час вимушеної міграції впливають різні фактори, а саме стиль виховання; батьківські установки; особливість батька та дитини, їх індивідуально-психологічні характеристики, такі як тип темпераменту, що зумовлює особливості їх поведінки та поведінки з іншими людьми, риси характеру; здатність вести діалог та формувати відносини, все це значно впливає на гармонійність взаємин у сім'ї. Вагому роль у побудові оптимальних взаємин в діаді батько-дитина під час вимушеної міграції відіграє контроль, здатність до адекватного емоційного сприйняття навколишньої дійсності і можливостей своєї дитини, її вікових особливостей, можливостей, культура спілкування тощо.

Важливість дослідження проблем гармонізації сімейних стосунків в діаді батько-дитина під час вимушеної міграції обумовлена тим, що міграція суттєво змінює відносини в родини, соціальну ситуацію розвитку дитини, додає нових суперечностей у її спілкуванні з батьком. Поява нових життєво важливих потреб та інтересів дитини, розширення кола її діяльності часто призводить до виникнення конфліктних ситуацій у взаємовідносинах з батьком.

У своїх роботах питання проблем гармонізації сімейних стосунків в діаді батько-дитина досліджували наступні науковці: Бондарина Л.М., Гніда Т.Б., Горецька О.В., Кабанцева А.В., Коваленко А.Б., Корнєєва О.Л., Рогаль Н.І., Сердюк Н.І., Слюсар Л. І., Столярчук О. А. тощо.

Разом з тим, проведений нами аналіз психологічної літератури змушує констатувати факт невизначеності заходів гармонізації сімейних стосунків в діаді батько-дитина під час вимушеної міграції, що утруднює стосунки батька та дитини.

Об'єкт дослідження – стосунки батька та дитини.

Предмет дослідження – гармонізація сімейних стосунків в діаді батько-дитина під час вимушеної міграції.

Мета дослідження – на основі дослідження психологічних особливостей сімейних відносин та викликів для них в умовах війни, виявити можливості гармонізації сімейних стосунків в діаді батько-дитина під час вимушеної міграції.

Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- визначити психологічні особливості сімейних відносин під час вимушеної міграції;
- дослідити наукові засади дослідження гармонізації сімейних стосунків в діаді батько-дитина;
- охарактеризувати психологічні виклики для сімей з дітьми в міграції під час війни;
- визначити умови організації дослідження;
- розкрити результати дослідження;
- надати практичні рекомендації гармонізації сімейних стосунків в умовах вимушеної міграції.

Теоретична цінність полягає в тому, що дана робота розширює та поглиблює наявні уявлення про гармонізацію сімейних стосунків в діаді батько-дитина під час вимушеної міграції.

Практична цінність роботи полягає в розроблених практичних рекомендаціях гармонізації сімейних стосунків в діаді батько-дитина під час вимушеної міграції.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань, перевірки даних на різних етапах дослідження застосовувались наступні методи: теоретичний аналіз наукової літератури, спостереження, опитування, тестування, вивчення документів, опитування, анкетування, інтерв'ю, експертна оцінка та самооцінка. Емпіричні дані оброблялись методами математичної статистики з подальшим якісним обґрунтуванням й

узагальненням.

В дослідженні брало участь 20 дітей та батько кожної дитини. Дослідження проводилось онлайн, як з дітьми, так і їх батьками, адже діти знаходяться за межами України, в умовах вимушеної міграції. Вік дітей, що приймали участь в дослідженні коливався від 11 до 13 років.

Структура роботи відповідає темі дослідження, складається з вступу, 2 розділів, висновків і списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ГАРМОНІЗАЦІЇ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ В ДІАДІ БАТЬКО-ДИТИНА ПІД ЧАС ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ

1.1 Психологічні особливості сімейних відносин під час вимушеної міграції

Сім'я є багатогранним соціальним утворенням, що поєднує в собі основи соціальної організації, соціальний інститут, малу соціальну групу та соціальну структуру. Вивчення сім'ї як соціального інституту розкриває її зв'язки з іншими соціальними інститутами та соціально-демографічними процесами. Це є основою для розуміння причин її сучасних трансформацій. Сім'я, як багатofункціональний соціальний інститут, має складну внутрішню інституційну архітектуру, яка повинна бути представлена у вигляді поєднання структурних інститутів внутрішньої системи та їх зв'язків.

Сім'я є основною передумовою існування та розвитку кожного народу, а принципи її організації та функціонування є органічною складовою соціокультурного ладу та менталітету кожного народу. Сім'я як багатofункціональний інститут виконує комплекс суспільно необхідних функцій, найважливішими з яких є відтворення (продовження роду), соціалізація (виховання) дітей і матеріальне забезпечення дітей. Саме в сім'ї не тільки народжуються діти, тут закладаються основи моделі поведінки та системи цінностей особистості, формуються основи національної свідомості нових поколінь. У період економічних, соціальних і військових випробувань «включається» захисна функція сім'ї: вмикається перевірений історичним досвідом механізм виживання завдяки взаємодопомозі та взаємозахисту членів сім'ї [10, 4].

На сьогодні можна виділити такі напрями у вивченні психології сімейних взаємин: еволюціонізм, функціоналізм, біологізм, емпіризм і сцієнтизм [23, 10].

На думку дослідників, сім'я як складний інститут поєднує в собі інститути шлюбу, батьківства та споріднення. Кожен із цих інститутів має значну інституційну автономію, регулює правила, механізми та стандарти поведінки в певній сфері.

Першим соціальним інститутом, до якого потрапляє дитина після народження, є сім'я. Вплив сім'ї на формування психіки дитини на ранніх етапах онтогенезу важко переоцінити, оскільки практично немає жодної соціально-психологічної сторони особистості, яка б не знаходила своє коріння в сімейному вихованні. Коли молода людина дорослішає і прагне стати незалежною та самостійною, вона психологічно відокремлюється від батьківської родини. Проте зрілість відроджує в особистості потребу в близьких стосунках, що, як правило, супроводжується створенням власної сім'ї [6, 4].

Батьківство досить часто є предметом дослідження психологів і педагогів у навчально-виховному процесі, але є лише поодинокі спроби вивчення батьківства як соціального інституту.

Капур Р. у своїх дослідженнях прийшла до висновку, що сім'я – це перший і головний інститут, звідки починається навчання, ріст і розвиток особистості дитини. Всі члени сім'ї мають вживати певні заходи, які направлені на розвиток взаєморозуміння, що включає, ефективні комунікативні процеси, вміння слухати, готовність до співпраці, виконання домашніх обов'язків, прищеплення рис моралі та етики, виховання сумлінності, турботи про потреби та вимоги членів сім'ї, управління ресурсами в адекватний спосіб [27, 39].

Батьківство – це історично зумовлена форма суспільних відносин, яка регулює біологічний процес продовження людського роду. Інститут батьківства регулює відносини дітей і батьків, суспільства і батьків, визначає

права та обов'язки батьків щодо утримання та виховання дітей. Вивчення батьківства неможливо без вивчення сім'ї, її місця в системі сімейних відносин.

Під батьківською поведінкою розуміється взаємодія та спілкування дорослих з дитиною, спрямоване на реалізацію ними рольових функцій, опосередкованих уявленнями про те, якими мають бути батьки, а також їхнім комунікативним досвідом з власними батьками та знаннями про свою дитину [1, 151].

Горецька О.В., Сердюк Н.І. визначають, що дитячо-батьківські стосунки – це система установок, орієнтацій, очікувань вертикального спрямування знизу вгору (діада «дитина – дорослий») і зверху вниз (діада «батьки – дитина»), які детерміновані спільною діяльністю членів сім'ї та спілкуванням між ними [3, 105]. Специфіка дитячо-батьківських стосунків полягає в тому, що вони двосторонні, їхнім продуктом є сформована особистість дитини, вони залежать від трьох факторів, таких як батьки, дитина та культурно-історичний контекст стосунків.

Кабанцева А.В., Корнєєва О.Л. розглядають батьківську позицію як реальну спрямованість виховної діяльності батька, що виникає під впливом виховних мотивацій. Оптимальна батьківська позиція включає адекватність (прийняття особливостей дитини), динамізм (здатність і прагнення змінювати форми і методи взаємодії з дітьми), прогностичність (здатність батьків прогнозувати подальший розвиток своєї дитини і будувати взаємодію з нею) [4, 88].

Гніда Т. Б. вважає, що сімейне виховання залишається основним природним середовищем для гармонійного розвитку, соціалізації та виховання дитини. Батьки організовують його життєдіяльність, створюють необхідні умови для всебічного розвитку, формування особистості, входження в суспільство, адаптації в ньому [1, 149].

Бондарина Л. М. стверджує, що сімейні відносини характеризуються зв'язком суб'єктів (членів сім'ї) через спорідненість, взаємну моральну відповідальність, взаємодопомогу та спільність життя. Сім'я – найкраще середовище для повноцінного розвитку дитини. Проте певні аспекти, пов'язані зі складом сім'ї, станом її внутрішніх стосунків чи нерівним становищем батьків у вихованні, можуть призводити до порушень у поведінці дітей і навіть негативних явищ у розвитку їх психічного здоров'я [7, 78].

Сучасні вчені визначають сім'ю як справжню школу людських взаємин, в якій людина росте, розвивається і вдосконалюється. Залежно від часу, особливостей і змін у суспільстві вона, як і будь-яке інше суспільне утворення, піддається впливам, змінюється, розвивається. У сучасному світі змінюється і ставлення до цього важливого соціального інституту, відбуваються зміни та трансформації в розвитку батьківських стосунків [21, 90].

Сімейні стосунки є складним феноменом, складною психічною реальністю, що включає як міфологічний, так і сучасний рівні свідомості, а також індивідуальні та колективні, онтогенетичні, соціогенетичні та філогенетичні передумови [23, 8].

Сімейні стосунки в розумінні Федоренко Р. П. це явище, при якому відбувається злиття Я і Значущих Інших таким чином, що розв'язка життя людини відбувається в результаті розвитку характеру та особистості людини в контексті гармонійного, могутнього та розумного «єднання» з близькими, рідними людьми завдяки оволодінню всіма членами сім'ї мистецтвом бути разом, а не просто як фінал, зумовленим самою життєвою ситуацією [23, 8].

Основними координатами простору міжособистісних стосунків є статусно-рольові відмінності, психологічна дистанція, валентність стосунків і вільний чи вимушений спосіб створення подружньої пари.

Сім'ю створюють відносини батьки – діти, а шлюб є правомірним визнанням цих стосунків між чоловіком і жінкою, цих форм співжиття

статевого партнерства, які супроводжуються народженням дітей [23, 28].

На думку Поліщука В. М., суспільна увага до психології сімейних стосунків завжди актуалізувалась насамперед виховними та освітніми проблемами дітей, ступінь вирішення яких є і буде каталізатором та показником рівня згуртованості сім'ї. В умовах тривалих соціально-економічних трансформацій посилюється внутрішнє сімейне відчуження через недосконалі стосунки між дорослими. Водночас жодна сім'я потенційно не може уникнути конфліктних ситуацій і непорозумінь, оскільки це динамічне утворення, яке існує на досить невеликому житловому просторі, куди обмежений доступ сторонніх і де існують свої правила поведінки, діяльності, спілкування, система заборон і заохочень [24, 48].

Проблеми, що виникають у сімейних відносинах, знаходження порозуміння батьків та дітей, розвиток сім'ї та окремої особистості можуть пояснюватись соціально-психологічними установками на сімейне життя, сформованими установками на батьківство.

Будучи невід'ємним атрибутом життя людини, ці установки відіграють важливу роль у формуванні ставлення до власних дітей і є основою для вибору моделі сімейних стосунків, побудови стосунків з дитиною.

Крім того, психологи відзначають, що в сімейних відносинах важлива психологічна сумісність, яка є змінною характеристикою конкретної сім'ї, сформованою відносинами між подружжям і стилем сімейного спілкування. Психологи переконані, що поєднання в сім'ї двох абсолютно несумісних людей є винятковим явищем [22, 17].

Серйозна різниця на культурному рівні, життєвих цінностях, яка насправді може заважати нормальним відносинам, як правило, виявляється на етапі знайомства до шлюбу і заважає людям створити сім'ю. Якщо немає серйозних розбіжностей, всі інші розбіжності вписуються в стиль сімейних відносин, і якщо подружжя щиро бажають піти назустріч, це не шкодить благополуччю сім'ї [22, 17].

Сімейні цінності батьків також мають велике значення в сімейних відносинах і у вихованні дітей. Аналізуючи ступінь узгодженості сімейних цінностей подружніх пар, слід зазначити, що високий рівень неузгодженості у поглядах подружжя на будь-яку цінність свідчатиме про проблемність у взаємовідносинах чоловіка і дружини та про існування достатньо небезпечного рівня конфліктності подружжя, що негативно відбиватиметься на психологічному стані дитини. Ставлення чоловіка і дружини до найважливіших сфер сімейного життя може бути ідеальним, але не відповідати реальній поведінці шлюбних партнерів. Адекватність рольової поведінки чоловіка і дружини в подружніх парах залежить від відповідності рольових очікувань і рольових вимог подружжя [22, 18].

З соціально-психологічної точки зору сім'я – це невелика соціальна група людей, заснована на шлюбі та (або) кровному спорідненні і функціонуюча на основі спільного побуту, матеріальної та моральної взаємодопомоги.

Знання психологічних особливостей, притаманних представникам різної статі та певного віку дитини, необхідні для побудови гармонійних сімейних стосунків між батьками та дітьми, оскільки значна частина проблем виникає через незнання батьками певних кризових періодів у розвитку дитини, гендерних відмінностей, потреб тощо.

З самого початку свого життя дитина інтегрується в сімейне оточення, яке стає потужним фактором, що впливає на формування її особистості. Сім'я об'єднує найближчих і найважливіших для дитини людей, які приймають, розуміють і виховують її. Відповідно, сім'я виконує ряд основних функцій для психічного розвитку дитини:

- формування почуття безпеки та впевненості у світі;
- формування прикладу подружньої та батьківської поведінки;
- набуття життєвого досвіду шляхом розвитку дисциплінованості та регуляції поведінки;
- формування цінностей, перспектив і характеру [6, 85].

Природа людських стосунків різноманітна, і кожна дитина вчиться розрізняти типи міжособистісних стосунків і правильно поводитися залежно від вимог ситуації та мети взаємодії. Саме в сім'ї закладаються основи цих стосунків, у яких дитина може вільно виражати себе, бути щирою та відповідальною за якість побудованих стосунків. Саме ці якості стануть основою для розвитку особистості [1, 149].

В родині дитина включається у всі життєво важливі різновиди діяльності – розумову та фізичну; ігрову, навчальну, трудову та комунікативну, проходячи шлях від спроб до компетентності. Сімейне виховання має безперервний і тривалий характер, його сприятливі чи несприятливі наслідки людина відчуває все життя [6, с. 86].

Дитячо–батьківські відносини у родині характеризуються певними важливими характеристиками, представленими на рис. 1.1.

Рис. 1.1. Основні характеристики дитячо–батьківських відносин у родині [20, 78]

Сім'я виступає джерелом безпеки під час взаємодії дитини зі світом, зменшує почуття тривоги при засвоєнні нового досвіду. Прийняття і любов батьків формують у дитини почуття довіри до світу. Близькі люди є джерелом розради для дитини в моменти хвилювання, смутку і відчаю. Спостерігаючи за поведінкою батьків з раннього віку, дитина засвоює у них моделі подружньої та батьківської взаємодії. Крім того, мама і тато постають спочатку як основне джерело, а потім як важливе джерело інформації для нащадків при обговоренні різних життєвих ситуацій.

Батьки впливають на дитину, заохочуючи бажану поведінку та засуджуючи або караючи небажану, тим самим створюючи дисциплінарні норми та формуючи регуляцію поведінки. Спілкування в сім'ї дозволяє дитині поступово формувати власні погляди, цінності, орієнтири та пріоритети, які ляжуть в основу її світогляду та характеру [6, 85].

Зазвичай сім'ю об'єднують позитивні почуття любові, які визначають характер стосунків між членами сім'ї. Ці почуття і відносини позитивно впливають на дитину, яка сприймає близьких як захисників, порадників і старших друзів. В іншому випадку, якщо домінують негативні почуття, сім'я стає джерелом травми для дитини.

Сім'я об'єднує різновікову соціальну групу з взаємодією поколінь, що зумовлює багатогранність, а часом і суперечливість виховного впливу на дитину.

Отже, основою сімейних стосунків має бути почуття любові як вищий рівень емоційно-позитивного ставлення людини до людини. Стосунки, побудовані на основі любові, характеризуються великою вибірковістю, глибоким заглибленням їх суб'єктів, контактами між ними на всіх рівнях (психофізіологічному, психологічному, фізичному).

Вплив сім'ї на розвиток дитини здійснюється в наступних напрямках:

1. Сім'я як основа почуття безпеки. Стосунки прихильності важливі не тільки для подальшого розвитку стосунків, але й безпосередньо сприяють зменшенню почуття тривоги, яке виникає у дитини в нових або стресових

ситуаціях.

2. Моделі поведінки батьків. Діти, як правило, схильні копіювати поведінку інших людей і найчастіше тих, з ким вони найбільш тісно спілкуються.

3. Сімейно-життєвий досвід. Особливо великий вплив батьків, оскільки вони є для дитини джерелом необхідного життєвого досвіду. Запас знань дитини багато в чому залежить від того, наскільки батьки надають їй можливість займатися в бібліотеках, відвідувати музеї, гуртки, відпочивати на природі.

4. Навчання дисципліні та поведінці. Батьки впливають на поведінку дитини, заохочуючи або засуджуючи певні види поведінки, а також застосовуючи санкції або надаючи прийнятну ступінь свободи в поведінці дитини.

5. Спілкування всередині сім'ї. Спілкування в сім'ї дозволяє дитині формувати власні погляди, норми, установки та уявлення [20, 78].

Існують різні структурні підходи до сімейних відносин залежно від типу сім'ї.

Традиційна сім'я сприяє повазі до авторитету старших, педагогічні впливи здійснюються зверху вниз, основна вимога – підпорядкування, результатом соціалізації дитини в такій сім'ї є здатність легко адаптуватися до вертикального організаційного соціального контексту. Діти з цих сімей легко засвоюють традиційні норми, але відчують труднощі при створенні власної сім'ї, безініціативні та жорсткі у спілкуванні [1, 151].

У дитиноцентричній сім'ї відносини між батьками і дітьми спрямовані на забезпечення щастя останніх. Сім'я існує тільки для дитини, вплив здійснюється, як правило, від дитини до батьків, існує симбіоз між дитиною і дорослим. Внаслідок таких стосунків дитина має високу самооцінку та конфліктує із соціальним середовищем поза сім'єю [1, 151].

Демократична сім'я характеризується прийняттям, взаємною довірою, автономією кожної особистості, а виховний вплив виражається у формі рівноправного діалогу батьків і дітей. У сімейному житті завжди враховуються спільні інтереси, і чим старша дитина, тим більше враховуються її інтереси. Результатом такого виховання є засвоєння дитиною демократичних цінностей, узгодження її уявлень про права та обов'язки, свободу та відповідальність, розвиток у дітей активності, самостійності, доброзичливості, адаптивності, впевненості в собі та емоційності, стабільності, в той же час ці діти можуть не мати навичок підкорятися соціальним вимогам. Вони погано адаптуються в середовищі, побудованому за принципом «вертикалі» (тобто майже в усіх соціальних інститутах) [5, 125].

Отже, тип сімейних стосунків формує різноманітні особистісні якості та сценарії поведінки дитини, які в майбутньому або стануть успішною платформою для розвитку її особистості, або створять умови для неможливості досягнень дитини. Існує думка, що обдаровані діти частіше ростуть в інтелігентних сім'ях, і справа не в окремих генах геніальності, а в сімейній атмосфері, системі сімейних цінностей, типі сімейних стосунків [1, 151].

Стосунки всередині сім'ї вважаються близькими, оскільки родичі та близькі, чоловік/дружина, батьки/діти пов'язані між собою тим, що проживають разом у спільному просторі та повністю занурюються у стосунки. Якщо стосунки складаються з негативним ставленням (психологічне насильство, ігнорування, байдужість, презирство), то якість життя та психічне здоров'я дитини відповідно постраждають.

У разі позитивного ставлення (сприймаюче та сприятливе оточення) підвищиться самооцінка, дитина почуватиметься комфортно. У сім'ї дитина має максимальний ступінь саморозкриття і відвертості, готовність поділитися своїми думками і почуттями. Саме такі стосунки з батьками формують рівень довіри до оточуючих, потім до себе, стають платформою для відкритих і

відвертих стосунків дитини з собою, що позитивно впливає на її майбутнє [2, 78].

Наступним важливим моментом, який визначає психологічні особливості сімейних відносин у діаді батько-дитина є батьківські установки. Термін «батьківські установки» включає особистісні цінності, сприйняття батьками дитини, ідеї та очікування, пов'язані з її розвитком, оцінку того, що дитина може або не може робити, знання про процеси її когнітивного та соціального розвитку, про роль батьків у її життя, про мету її освіти, про засоби, які бажають її дисциплінувати.

Більше того, батьківські установки можуть надати батькам можливість захищати власну самооцінку, створюючи стандарти, за якими оцінюється їхня діяльність у їхній ролі, і накладаються обмеження на різні аспекти батьківської відповідальності.

Установки батьків складаються з трьох компонентів, представлених на рисунку 1.2.

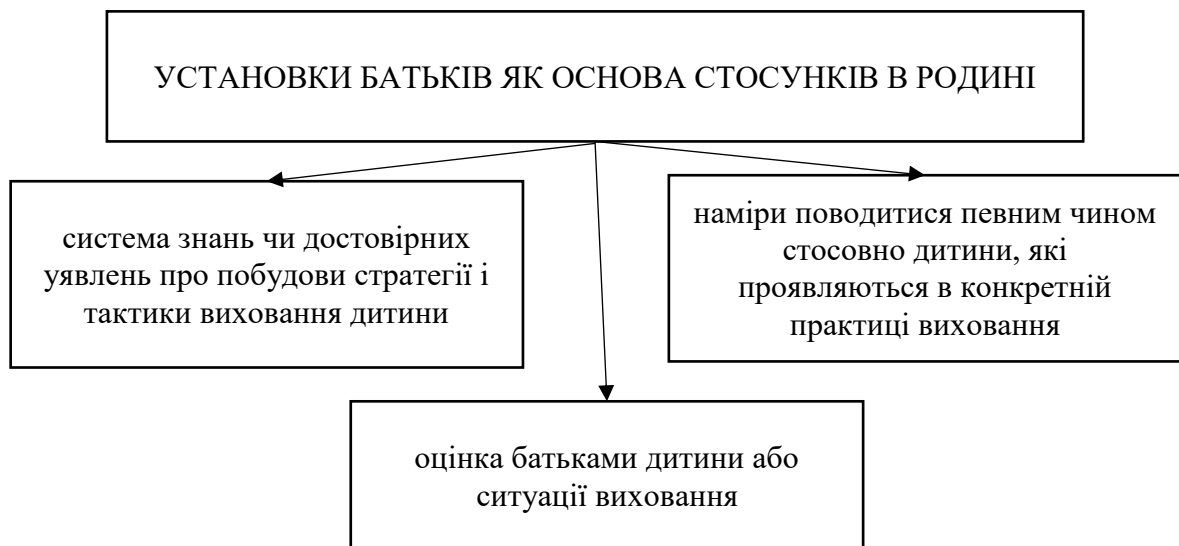

Рис. 1.2. Установки батьків як основа стосунків в родині [1, 152].

Зараз в умовах війни найпоширенішими тенденціями сучасної сім'ї є:

- послаблення матеріально-психологічної (захисної) функції сім'ї;
- порушення механізму адаптації сім'ї до суспільних кризових явищ (війни, вимушеної міграції);

- трансформація та протиріччя сімейних ролей;
- складність дитячо-батьківських відносин;
- нестабільність життєвих планів сім'ї в умовах війни;
- вплив патогенних факторів на психічне здоров'я членів сім'ї [18, 555].

У молодіжному середовищі на першому місці в системі ціннісних орієнтацій стоїть не сім'я і батьківство, а незалежність, кар'єрне зростання, високий соціальний статус і задоволення прагматичних потреб. Егоїстичне та індивідуальне ставлення, споживацьке та залежне ставлення до членів сім'ї перевершує взаєморозуміння та взаємодопомогу.

Військові події в країні, прогресуюча інфляція, приховане та явне безробіття, зростання цін на життєво важливі товари та комунальні послуги, розшарування населення за рівнем доходів на бідних і багатих, недосконалість соціальної підтримки сім'ї та дітей, зміна ціннісних орієнтацій у суспільстві, зниження престижу сімейного способу життя особливо ускладнюють життя громадян. У багатьох сім'ях до цього додається: збільшення тягара утримання, обмежені житлові умови, неможливість забезпечити нормальну життєдіяльність, соціально-психологічний клімат у сім'ї.

Спостерігається погіршення сімейного життя: занепокоєння матеріальною стороною життя на шкоду духовній, низький рівень спілкування, постійне з'ясування стосунків. Виховний потенціал сім'ї знизився, освітня культура більшості батьків знаходиться на низькому рівні.

Під час війни, через складні психологічні випробування значна частина українських сімей стала відноситися до деструктивних. Загальновідомо, що деструктивними є сім'ї, які з об'єктивних чи суб'єктивних причин втратили освітні можливості, що ставить їх у несприятливу ситуацію для виховання дитини [25, 21].

До деструктивних сімей належать: батьки алкоголіки, наркомани, ті, які ведуть аморальний спосіб життя і вступають у конфлікт з морально-правовими нормами суспільства; при постійних конфліктах між батьками,

родичами та дітьми; неповні родини; зовні успішні, але ті, які систематично допускають серйозні помилки, прорахунки у вихованні через слабку педагогічну культуру та неосвіченість (стосунки з дітьми формального характеру, відсутність єдності вимог до дитини, нехтування, надмірна любов батьків, надмірна строгість у вихованні, використання тілесних покарань та ін.) [25, 21].

Іноді навіть на перший погляд благополучні сім'ї (матеріально забезпечені, з хорошими житловими умовами, з високим соціальним статусом, рівнем освіти і культури батьків), якщо є порушення в міжособистісних і внутрішньо-сімейних стосунках, виявляються неблагополучними, оскільки ці порушення, як правило, призводять до деформацій особистості в процесі виховання дітей.

Показником дисгармонійної сім'ї є ослаблення або руйнування сімейного зв'язку між батьками та дітьми, що є наслідком: надмірної зайнятості батьків, конфліктної ситуації в сім'ї, асоціальної поведінки батьків, випадків насильства або нещастя, хвороби та їх лікування, відсутність здорового емоційного середовища в сімейній атмосфері, помилки у вихованні, дисгармонійні стосунки в сім'ї тощо.

Вчені виділяють наступні причини неадекватного виховання дитини:

- психо-педагогічна некомпетентність батьків, засвоєні без критичного осмислення жорсткі стереотипи щодо виховання дітей, які призводять до стихійності виховання, неузгодженості поглядів і дій батьків;
- особистісні характеристики батьків;
- характеристики стосунків між подружжям або іншими членами сім'ї, які проектується на дитину [25, 22].

Порушення особистісного розвитку дитини і поява відхилень у її поведінці в основному залежать від батьків. Саме батьки, будучи першими вихователями дитини, допускають серйозні педагогічні помилки або особистим прикладом встановлюють спотворені норми соціальної поведінки, які діти запозичують і використовують не тільки у сфері внутрішньосімейних

стосунків, а й в інших умовах, а саме в умовах ділового та міжособистісного спілкування.

Особистісні особливості батьків негативно впливають на психологічний стан дитини:

- тривожність у стосунках з дітьми через власні внутрішні конфлікти;
- крик, суперечки, погрози на адресу дитини;
- владність, категоричність і директивність думок, прагнення підкорити дітей і отримати безумовну покору;
- батьківське марнославство, що призводить до завищених вимог до здібностей дітей;
- дотримання застарілих правил поведінки та шкідливих звичок.

Вирішення проблеми кризового стану сім'ї пов'язане з формуванням у суспільстві престижу сім'ї та батьківства, формуванням системи виховання майбутнього сім'янина, створенням умов для поєднання батьківства та професійних обов'язків, реальною підтримкою молодого сім'ї, особливо молодих батьків. Молодь має побачити переваги життя у стабільній благополучній сім'ї з кількома дітьми. Має бути приділена особлива увага психологічному стану дорослих та дитини, особливо в умовах вимушеної міграції.

Таким чином, кожна родина та сімейні відносини в середині неї мають свої психологічні особливості. Тип сімейних стосунків, соціально-психологічні характеристики сім'ї, батьківські ставлення і позиція, батьківські установки та продиктована ними поведінка батьків мають значний вплив на розвиток гармонійних сімейних відносин, формування особистості дитини, її психологічного стану. Відповідно даному питанню має бути приділена значна увага з боку психологів.

1.2. Наукові засади дослідження гармонізації сімейних стосунків в діаді батько-дитина

Сім'я має вирішальний вплив на формування особистості дитини. Спілкуючись з мамою і татом, братами і сестрами, дитина набуває ставлення до світу, думає і говорить так, як думають і говорять його рідні. Ставши дорослою, вона може свідомо не сприймати певні особливості своєї сім'ї, але несвідомо вона все ще несе в собі поведінку, мову та якості характеру, нав'язані сім'єю. Сім'я, як чинник психічного розвитку дитини, є осередком суспільства, в якому формується нове життя людини, де вона отримує підтримку і допомогу, вчиться любити інших.

Відносини між батьком і дитиною вважаються одними з найважливіших і унікальних у житті кожної людини. Це пов'язано з низкою факторів, у тому числі з унікальним способом взаємодії батька та дитини та різноманітністю ролей, які батько може відігравати в житті своєї дитини.

Одним із основних факторів, який робить стосунки між ними унікальними, є те, як вони спілкуються. На відміну від матері, батько часто використовує більш прямий підхід до спілкування з дитиною. Це може навчити його вирішувати проблеми, ставити цілі та досягати їх. Крім того, тато допомагає дітям розвиватися соціально, вчить їх спілкуватися, знаходити спільну мову з людьми і своє місце в суспільстві.

Ближче до 2-3 років для дитини дуже важливий досвід гри і взаємодії з батьком, який сильно відрізняється від мами. Такі ігри більш захоплюючі, активні, небезпечні і сприяють вивченню фізичних і вестибулярних здібностей. Батько, на відміну від матері, не боїться таких занять, під час яких дитина розвивається фізично і вчиться довіряти світу (наприклад, коли тато кидає і ловить дитину).

У цьому ж віці починається процес ідентифікації статі. Відповідно до психоаналітичних концепцій, гендерна ідентичність хлопчиків і дівчаток спочатку є фемінною внаслідок симбіозу з матір'ю. Щоб набути чоловічої

ідентичності, хлопчик повинен ідентифікувати себе зі своїм батьком. Якщо відносини з батьком порушені, може порушитися формування мужності у хлопчика – наприклад, якщо батько пасивний, безпорадний, ворожий, постійно змагається з сином. Якщо батько чуйний, доступний і підтримує ініціативу сина, то дитина поступово переходить на чоловічу сторону і вчиться справлятися з його агресивними поривами, стає все більш самостійною.

Що стосується дівчаток, то стосунки з батьком також надзвичайно важливі для того, щоб вони успішно сприйняли свою гендерну роль. Якщо він пишається і захоплюється нею, а також має хороші стосунки з її матір'ю, то дівчина ідентифікується з жіночністю.

Психологічна фігура батька також дуже важлива у формуванні іміджу майбутнього партнера та побудові моделі сім'ї, адже вона є взірцем для дитини. Прийнято вважати, що у віці 6-7 років так звана «карта кохання» є сценарієм (або антисценарієм, якщо ситуація в сім'ї несприятлива), за яким дитина в майбутньому створить свою сім'ю.

Основою гармонізації сімейних стосунків у діаді батько-дитина, особливо в умовах вимушеної міграції, є оптимальне дотримання певних параметрів у вихованні, а саме:

- характер емоційного зв'язку: зокрема, з боку батька – емоційне прийняття дитини, батьківська любов, з боку дитини – прихильність та емоційне ставлення до батька;
- мотивації до ефективного батьківства, отримання нових педагогічних знань;
- ступінь включеності батька і дітей у дитячо-батьківські стосунки;
- задоволення потреб дитини, піклування та увага до неї з боку батька;
- батьківський стиль спілкування та взаємодії з дитиною;
- засіб вирішення проблемних ситуацій, сприяння автономії дитини;
- соціальний контроль: вимоги і заборони, їх зміст і кількість, спосіб контролю, санкції (заохочення і покарання), батьківський нагляд;

– ступінь прояву стійкості та послідовності (суперечливості) у сімейному вихованні.

Стосунки між батьком та дитиною безпосередньо пов'язані із системою сімейного виховання, тому гармонізація сімейних стосунків у діаді батько-дитина, особливо в умовах вимушеної міграції має включати позитивні зміни у зазначеному процесі.

Бондарина Л. М. рекомендує батькам дотримуватися певних правил і норм поведінки з метою гармонізації сімейних стосунків:

- стежити за виразом обличчя при розмові з дитиною, підняті брови, «спотворене» обличчя – «психологічний ляпас» для дитини;
- показувати особистий приклад ефективної поведінки, не допускати спалахів гніву, гнівних висловлювань, проявів бажання помститися комусь;
- використовувати спокійний і доброзичливий тон у спілкуванні тощо [7, 79].

Кожна сім'я об'єктивно має певну систему виховання, не завжди усвідомлену. Мається на увазі розуміння цілей виховання, формулювання його завдань і більш-менш цілеспрямована реалізація виховних методів і прийомів. А саме головне міркування про те, що можна, а що не можна дозволяти по відношенню до дитини.

Психологи виділяють чотири тактики виховання, які відповідають чотирьом типам дитячо-батьківських відносин, які є умовою і результатом їх виникнення: диктат, гіпернагляд, «невтручання» і співпраця. Кожна з цих тактик призводить до певного результату роботи – як бажаного, так і неочікуваного, як позитивного, так і негативного.

Диктат в сім'ї проявляється в систематичному придушенні окремими членами сім'ї (переважно дорослими) ініціативи і почуття власної гідності інших. Батько, звичайно, може і повинен пред'являти своїй дитині вимоги, виходячи з норм і цілей виховання, але ті, хто віддає перевагу наказам і насильству, стикаються з опором дитини, який супроводжується спалахами гніву, обманом, а іноді і відвертою ненавистю. Недбалий авторитаризм

батька, систематичне позбавлення дитини права на самовираження, ігнорування її думок та інтересів – усе це є запорукою серйозних психічних розладів.

Гіперопіка в сім'ї пояснюється системою взаємин, в якій батько, забезпечуючи своєю працею задоволення всіх потреб дитини, захищає її від усіх турбот і зусиль, беручи їх на себе. Питання активного формування особистості відходить на другий план. Фактично батько блокує процес підготовки дітей до подальшого зіткнення з реальністю. Це призводить до неадаптованості дитини в суспільстві, невміння поводитися в колективі, несамостійності. В результаті знову з'являються психічні розлади.

Тактика «невтручання» базується на визнанні можливості і навіть бажаності незалежного існування дітей від батька. При цьому передбачається, що можуть співіснувати два світи: батько і діти, але жоден з них не повинен переступати прийнятну межу у відносинах. Найчастіше в основі цього явища лежить пасивність батька.

В результаті дитина несвідомо пристосовується до самостійності і в конкретних ситуаціях не здатна правильно мислити і діяти. Співпраця передбачає опосередкування міжособистісних стосунків у сім'ї через спільні цілі та завдання спільної діяльності, її організацію та високі моральні цінності. Така сім'я набуває особливої якості і стає групою високого рівня розвитку – колективом. У ньому дитина може повноцінно розвиватися, відкидається ризик психічних розладів.

Найбільш гармонійним вважається такий тип сімейних відносин, як співробітництво або демократичний тип. Демократичний стиль сімейних стосунків передбачає рівномірний розподіл відповідальності, обов'язків і прав між членами сім'ї, взаємну повагу, що, як правило, сприяє більшій активності членів сім'ї в прийнятті рішень (на рівні відповідної особистісної зрілості), більшій зацікавленості та «залученості», у сімейному житті за таких умов виникає більш позитивний емоційний фон сімейних стосунків. Сімейні стосунки можна вважати гармонійними, якщо вони формуються та

визначаються різноманітною взаємодією між статями та поколіннями, метою якої є надання кожному члену сім'ї можливостей для самореалізації.

Ось найважливіші характеристики гармонійних дитячо-батьківських стосунків в діаді батько-дитина:

- задоволення в системі дитячо-батьківських відносин базових потреб дитини, потреби в безпеці та афіліації; потреби, що виникають у процесі дитячо-батьківської взаємодії (прийняття, визнання індивідуальності дитини та збереження автономії «Я») повністю забезпечені;

- достатній рівень рефлексії батька щодо індивідуальних особливостей дитини, а саме розуміння їх соціально-психологічної природи;

- свідомо організована батьком конструктивного стилю взаємодії з дитиною, адаптована до її індивідуальних особливостей [9, 8].

Згуртованість і гнучкість є інтегруючими параметрами сімейної системи. Вчені вважають такі стосунки гармонійними, характерною рисою яких є збалансований ступінь гнучкості та згуртованості [9, 8].

Гнучкість сім'ї показує, наскільки сімейна система гнучка або, навпаки, жорстка, здатна адаптуватися і змінюватися під впливом стресових факторів. Для діагностики гнучкості використовуються наступні параметри: лідерство, контроль, дисципліна, правила і ролі в сім'ї.

Є чотири рівні гнучкості. Ригідна система має дуже низьку гнучкість і адаптивність, тобто вона не здатна змінюватися і пристосовуватися до ситуації, що змінилася (народження, смерть членів сім'ї, зростання дітей і відрив від сім'ї, зміна кар'єри, місця народження, місця проживання тощо). Система часто стає жорсткою, коли вона надмірно ієрархічна або коли ролі строго розподілені, а правила взаємодії залишаються незмінними.

Хаотична система характеризується дуже високим ступенем непередбачуваності, нестабільним або обмеженим управлінням і відсутністю лідерства, імпульсивними та необдуманими рішеннями та нечіткими ролями.

Структурована система характеризується помірною гнучкістю, певним ступенем демократичності лідерства, стабільністю ролей і правил.

Гнучка система характеризується демократичним стилем управління, відкритістю та активними переговорами (до яких залучаються діти), розподілом ролей (з можливістю їх зміни при необхідності), співвідношенням правил з віком членів сім'ї. Жорсткі та хаотичні системи вважаються незбалансованими, а гнучкі та структуровані – збалансованими.

Відповідно, для гармонізації сімейних стосунків в діаді батько-дитина під час вимушеної міграції виникає необхідність в формуванні гнучкої системи сімейних відносин. Крім того, важливого значення набуває згуртованість родини.

Згуртованість – це ступінь емоційної близькості між членами сім'ї. Можна виділити чотири рівні згуртованості і, відповідно, чотири типи сімейних систем: заплутана система характеризується занадто високим рівнем згуртованості, певними крайнощами у вимогах до емоційної близькості та лояльності; роз'єднана система характеризується низьким рівнем сімейної згуртованості та лояльності, члени такої сім'ї майже не вміють підтримувати один одного, не можуть спільно вирішувати проблеми; роздільна система характеризується помірною згуртованістю, члени такої сім'ї можуть збиратися разом, підтримувати один одного, спільно приймати рішення, але зазвичай мають різних друзів і різні інтереси; зв'язана система характеризується відносно високим ступенем емоційної близькості, лояльністю у стосунках і певною залежністю членів сім'ї один від одного, час, проведений разом, членами такої сім'ї цінується більше, ніж час, проведений окремо. Роз'єднані та переплутані системи вважаються незбалансованими, а роздільні та зв'язані – збалансованими [9, 8].

Гармонійні сімейні стосунки можуть бути встановлені за умови відкритості сімейної системи, здатної надати широкі можливості для творчого зростання та розвитку особистості кожному її члену. У такій сім'ї стосунки батька і дитини характеризуються теплотою, чітко визначені

правила поведінки, досягається повне взаємоприйняття членами сім'ї та особиста свобода кожного. Серед інших важливих характеристик сімей, у яких панують гармонійні сімейні стосунки батька і дитини, можна виділити відсутність конкуренції та конфронтації, ефективність ролевих обов'язків, демократичні принципи управління, побудова спілкування на діалогових засадах [9].

Існує шість основних причин, які викликають проблеми у вихованні батьком дитини:

- особистісні риси батька, що сформувалися в дитинстві або в більш пізньому віці і заважають йому бути ефективним батьком;
- деструктивні способи спілкування в подружній діаді, особливості сімейної структури, що заважають ефективному вихованню;
- особливості особистості дитини, невідповідність стилю виховання її характеру;
- характеристики соціального середовища, в якому функціонує сім'я;
- психолого-педагогічна безграмотність батька [8, 53].

На відміну від батьківського виховання, батьківське ставлення – це певна орієнтація дорослого, яка дає змогу описати широкий спектр стосунків, в основі яких лежить свідома чи неусвідомлена оцінка дитини, що виражається у способах і формах взаємодії з нею.

Батьківське ставлення до дитини складається з трьох елементів:

- емоційний компонент включає почуття батька до дитини та емоції, що відображають оцінку ним своєї батьківської позиції;
- когнітивний компонент визначає знання та уявлення батька про свою дитину та себе як носія соціальної ролі батька;
- поведінковий компонент реалізує те, як поводитися з дитиною.

Гармонізації дитячо-батьківських стосунків в діаді батько-дитина необхідно досягати шляхом роботи з емоційним, поведінковим і когнітивним компонентами батьківського ставлення.

Основні напрямки роботи за зазначеними компонентами представлені в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Основні компоненти гармонізації дитячо-батьківських стосунків та напрямки роботи із ними [8, 55]

Компонент	Проявлення	Напрямки роботи
1	2	3
Емоційний	наявність неусвідомлюваних установок та мотивів виховання і вивчається за допомогою таких шкал методик як: «емоційна дистанція – близькість», «відторгнення – прийняття»	розвиток рефлексії, що полягає в усвідомленні власних переживань, пов'язаних з дитиною та її вихованням.
Поведінковий	у способах спілкування, стилях взаємодії з дитиною, формах покарання та містить такі шкали: «автономність – контроль», «невимогливість – вимогливість», «м'якість – строгість», «відсутність співпраці – співпраця», «відсутність згоди – згода», «непослідовність – послідовність» та види покарання і заохочення дитини	опрацювання та формування стилів поведінки з дитиною, які сприяють оптимізації та гармонізації стосунків, підвищенню психолого–педагогічної грамотності батька у питаннях виховання, що стосуються оптимального вибору позитивних та негативних санкцій, рівня вимогливості, контролю за поведінкою дитини тощо
Когнітивний	у пізнанні та усвідомленні особистісних якостей та рис дитини і досліджується за допомогою таких шкал: «авторитетність батьків», «задоволеність стосунками»	робота над формуванням глибшого розуміння та прийняття своєї дитини, її потреб та бажань.

Часто для усунення основних проблем виховання та гармонізації сімейних стосунків у діаді «батько-дитина» науковці розробляють тренінгові програми, які передбачають роботу з батьками та спрямовані на підвищення їх психологічної та педагогічної грамотності, на модифікацію особистісних

якостей, ставлення та позиція щодо дитини, які негативно впливають на стосунки між батьком та дитиною.

Тренінг – це форма практичної психологічної роботи, спрямована на створення феномену «групового навчання» шляхом максимального використання потенціалу, знань, досвіду, умінь керівника та кожного учасника з використанням спеціальних прийомів.

Метою тренінгів є гармонізація дитячо-батьківських стосунків шляхом зниження суворості, вимогливості, підвищення рівня задоволеності батьківсько-дитячими стосунками, послідовності, авторитетності, формування позитивного ставлення до застосування позитивних санкцій [8, 54].

Тренінги проводяться як офлайн так і онлайн, що може бути використано батьками, які знаходяться за кордоном через вимушену міграцію.

Також для гармонізації сімейних стосунків у діаді батько-дитина можуть бути використані: міні-уроки, групові дискусії, мозковий штурм, рухові вправи, рольові ігри (методи моделювання імітованої поведінки) тощо.

Інформаційна робота є важливою частиною щодо гармонізації сімейних стосунків у діаді батько-дитина. У результаті інформаційної роботи висвітлюються загальні положення щодо проблеми дитячо-батьківських стосунків та їх впливу на дії дитини по відношенню до батька, інших членів сім'ї, однолітків, педагогів. Лейтмотивом інформаційної роботи має бути теза про актуальність і необхідність усвідомлення власного ставлення до дитини та, за необхідності, формування більш адекватного та позитивного батьківського ставлення.

Крім того, важливу частину роботи з гармонізації сімейних стосунків у діаді батько-дитина становлять вправи, спрямовані на рефлексію, розвиток особистості, усвідомлення проблемних і сильних сторін у вихованні дитини, позитивних і негативних якостей батька, прийняття дитини такою, яка вона є,

передача відповідальності дитині за власні вчинки та визнання її особистістю дорослою та самостійною.

Вправи та завдання мають ознайомити батька і дитину з особливостями невербальних реакцій у спілкуванні та формування вмінь і навичок розпізнавати їх прояви під час спілкування; обговорення та визначення проблемних ситуацій на основі реальних подій, пошук можливих рішень на основі власного досвіду, підтримка та усвідомлення схожості проблем у інших сім'ях при взаємодії з дітьми; усвідомлення та виділення своїх сильних і слабких сторін, позитивних і негативних якостей батька; розуміння батьком дитини в ситуації конфліктної взаємодії шляхом зміни ролей батька і дитини, формування навичок партнерської позиції по відношенню до дитини; конкретизація образу «ідеального батька» та оцінка «ідеального батька» відповідно до характеристик «справжнього батька»; формування вміння сприймати дитину, розуміти власну роль у стабілізації та вдосконаленні її поведінки; усвідомлення стану «Я – батько» (Вправи та завдання: «Зміни та усвідомлення», «Сприймання реакцій так-ні!», «Домашнє завдання», «Сильні та слабкі сторони», «Зміна ролей», «Ідеальний батько», «Прийняття», «Мое батьківське «Я»») [8, 55].

Для гармонізації дитячо-батьківських стосунків можуть використовуватися і інші методи.

Сидоркіна М.Ю. вважає, що гармонізації сімейних стосунків у діаді батько-дитина сприяє звернення до творчої взаємодії. Саме творча взаємодія передбачає встановлення та розвиток діалогічності сімейних стосунків, взаємоповаги, інтересу та поваги до потреб один одного, а також сприяє розвитку творчого та адаптаційного потенціалу сім'ї. Вчена пропонує організувати творчу взаємодію шляхом залучення батька та дитини до спільної художньої творчості [9, 10].

Використання спільної творчої діяльності як форми організації творчої взаємодії батька та дитини пов'язане з тим, що ця форма спільної творчості, з одного боку, містить значний потенціал гармонізації, а з іншого – доступна з

точки зору організації служби соціально-психологічної допомоги сім'ям. Крім того, така форма роботи подобається багатьом сім'ям, які виховують дітей.

Спільна творча діяльність батька і дитини дозволяє обійти табу і психологічний захист, що призводить до встановлення в сім'ї атмосфери більш високого рівня довіри; створює умови для більш точного вираження своїх думок і почуттів; оновлює забутий або витіснений досвід, допомагає членам сім'ї пізнати себе та позбутися травматичного досвіду; стимулює формування нових форм взаємодії між членами сім'ї; допомагає членам сім'ї краще зрозуміти потреби один одного; допомагає відновити порушену ієрархію; активізує творчий потенціал кожного члена сім'ї [9, 10].

Особливістю процесу спільної творчості є те, що він може бути реалізований лише за умови готовності його учасників до творчої взаємодії та наявності хоча б мінімальних здібностей до «творчого спілкування». Творча взаємодія в сім'ї може бути як самостійним процесом (учасники якого свідомо вирішують зайнятися спільною творчою діяльністю, наприклад образотворчим мистецтвом), так і «побічним ефектом» будь-якої спільної сімейної діяльності.

Таким чином, для гармонізації сімейних стосунків в діаді батько-дитина використовуються різні методи, які дозволяють покращити відносини в родині, краще зрозуміти один одного тощо.

1.3. Психологічні виклики для сімей з дітьми в міграції під час війни

Найбільшим випробуванням для українського населення за роки незалежності, а відтак і для їхніх родин, стала збройна агресія Російської Федерації. Війна докорінно спотворила умови життя української родини. Ця деформація спочатку торкнулася переважно окремих регіонів країни – Донецької та Луганської областей, хоча вплинула й на життя всього

населення країни, а після 24 лютого 2022 року почалася повномасштабна війна, яка докорінно змінила життя всієї країни і, власне, кожної сім'ї. Внаслідок військових дій та масованих бомбардувань у багатьох регіонах зруйновано нормальне середовище проживання населення – житло та соціальна інфраструктура, відсутні умови для реалізації основного права людини – права на безпечне життя [11, 159-167].

Статистичні дані свідчать, що з України виїхало приблизно 5 млн. вимушених переселенців (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Кількість зареєстрованих біженців з України в різних країнах світу

Країна	Кількість зареєстрованих біженців, млн.осіб
Польща	1577,29
Німеччина	922,66
Чехія	502
Велика Британія	191,9
Італія	173,21
Іспанія	171,87
Болгарія	155,46
Румунія	123,76
Франція	118,99
Словаччина	112,72
Австрія	94,98
Нідерланди	89,73
Швейцарія	83,43
Литва	76,16
Ірландія	78,03
Інші країни	478,1
Всього:	4950,29

Масштабне вторгнення в Україну та різке падіння рівня життя населення спричинили появу сімей, у яких батькам досить важко повноцінно виконувати свої функції з виховання та догляду за дітьми. До таких сімей належать сім'ї, які перебувають у зоні бойових дій, на окупованих територіях та сім'ї вимушених переселенців.

Через певні психологічні, матеріальні та повсякденні труднощі, з якими стикається більшість громадян України, система стосунків «сім'я-дитина» вважається вразливою категорією. До цієї категорії належать сім'ї, орієнтовані на особисті емоції подружжя, переживання через втрату сенсу життя, фізичні травми, матеріальні труднощі. Вони демонструють виховну неспроможність та байдужість до дітей. Не дарма часто серед сімей біженців наявні дисфункціональні, адже саме в них формується особистість дитини з такими психологічними вадами, як: занижена самооцінка (синдром неповноцінності), неадекватне сприйняття себе як особистості, комунікативні проблеми. Саме в таких ситуаціях діти потребують підвищеної уваги батьків і духовного зв'язку. Прояви афективності – роздратування, невдоволення, занепокоєння, тривога по відношенню до дітей – стають нав'язливими у батьків і заважають їм повноцінно виконувати свої батьківські функції, і не тільки як «годувальника» [18, 554].

У цих екстремальних умовах надзвичайно важко забезпечити основні функції сім'ї, забезпечення фізичного (біологічного) і соціокультурного відтворення населення, здебільшого зводяться до його виживання: основним завданням сім'ї часто є не народження та виховання майбутніх поколінь, а й базове виживання членів родини, фізичний захист дітей від небезпеки. Військова небезпека, головним чином необхідність захисту дітей, спричинила вимушену міграцію значної частини населення, переважно жінок і дітей, як у безпечніші частини країни, так і за її межі [10, 7].

Під час вимушеної міграції та війни емоційний стрес батьків і дітей значно зростає через глибокий страх незахищеності, насильства, злиднів, голоду та/або зґвалтування. Під час міграції до країн з іншим культурним походженням комплексний посттравматичний стресовий розлад, пов'язаний з міграцією, може бути викликаний і посилюватися постійними стресовими факторами. Враховуючи те, що біженці іноді стикаються з насильством або дискримінацією в приймаючих країнах, вони представляють групу, яка є особливо вразливою до серйозних розладів, особливо тих, які пов'язані зі

стресом [12, 24-25].

Під впливом психотравмуючих подій і життєвих умов накопичена агресивність батьків позначається на найслабших і беззахисних у родині: дітях, людях похилого віку, тварин. Діти, як «лакмусовий папірець», відображають настрої, емоції, почуття близьких і дорослих і передають їх навколишньому світу. Діти, які постраждали від насильства, мають такі психологічні особливості:

- егоцентрична поведінка, що виражається образами, непристойними жестами, нецензурними виразами;
- неконтрольовані спалахи гніву, що виникають раптово і без причини, спрямовані проти більш беззахисного шару (маленькі, старі, тварини), тобто тих, хто не може чинити опір;
- цинічне ставлення до протилежної статі, знання про доросле життя, статеві стосунки тощо, які не властиві дитині;
- почуття неповноцінності, сорому, занижена самооцінка;
- частий депресивний стан, який проявляється почуттям самотності, тривожності, ностальгії, розладами сну, настрою та спробами суїциду. Насильство над дітьми в сім'ї викликає негативний досвід поведінки у дорослому житті, адже саме батьки є взірцем та авторитетом для дитини [18, 554].

Всі біди, катастрофи, війни минають, а враження з дитинства міцно закарбовуються у свідомості особистості. Ляпас не завдає серйозної фізичної шкоди, але є морально принизливим. Тим більше, що його завдає близька і рідна людина, який повинен захищати і оберігати. Відзначено, що найпоширенішими помилками у сімейному вихованні, особливо в умовах війни під час вимушеної міграції, є:

- відсутність позитивного спілкування між батьками та дітьми;
- відсутність правильних і стійких моральних засад у дорослих;
- організація сімейного життя, яка не сприяє формуванню у дитини моральних звичок;

- байдужість батьків, нерозуміння ними внутрішнього світу дитини;
- грубе та вороже ставлення до дитини [18, 554].

Складні й трагічні періоди соціально-демографічних випробувань, найзначнішими з яких є війни, не лише змінюють умови життя населення, а й впливають на соціальні інститути суспільства, створюючи численні ризики розвитку, «перебудовуючи» ієрархію функцій і спрямована на збереження суспільного організму та людського потенціалу країни. Сім'я – як фундаментальний інститут суспільства – зазнає сильного впливу війни та руйнівних процесів, які вона породжує. Сама сім'я є одним із основних інститутів, які сприяють продовженню життя населення, а отже, й усього суспільства в цих критичних умовах [10, 4].

У цих критичних умовах сім'я, як традиційний і стабільний інститут суспільства, відіграє найважливішу роль у механізмі самозбереження населення. В умовах війни та соціально-економічної дезорганізації, викликаній війною на багатьох територіях, сім'я стає опорою: сімейна солідарність, взаємодопомога, турбота, обмін діяльністю та матеріальними ресурсами між її членами допомагають налагодити засоби до існування, а іноді й захищають життя членів сім'ї. У цей період функціонує перевірений багаторічним досвідом сімейний механізм виживання і збереження життя людини, зміцнюється захисна функція сім'ї [10, 8].

Отже, недостатній рівень економічного забезпечення населення сучасної України, несприятливий рівень соціально-економічного середовища, воєнний стан та вимушена міграція під час війни негативно впливають на систему стосунків між батьками та дітьми, руйнуючи специфіку батьківства у різних типах родин, висвітлюючи негативні аспекти та посилюючи існуючі ризики.

Батьки, які пережили сильний стрес, пов'язаний із втратою близьких і рідних, втратою звичного соціального середовища, будинку, матеріальних цінностей, опинилися в умовах раптової бідності, через що не завжди можуть повноцінно виконувати свої сімейні обов'язки.

Адже сімейні відносини набувають особливої цінності в кризові періоди розвитку конкретної особистості та суспільства в цілому. Водночас сімейні розлади можуть стати потужним джерелом психологічної травми людини на всіх етапах життя. Незважаючи на те, що сім'я є базовим соціальним інститутом, школою взаємодії, яку проходять майже всі діти, це не забезпечує автоматичного формування психологічної зрілості молодшої людини щодо створення та підтримки гармонійних сімейних стосунків [6, 4].

Недотримання норм дитячо-батьківських відносин, феномену «важких ситуацій» призводить до порушення психічного здоров'я дитини. Ускладненими варіантами цього явища є:

- невротичні стани (стан емоційного стресу, що проявляється різними психоемоційними, соматичними та поведінковими симптомами);
- аутизм (важкий психічний розлад, крайня форма самоізоляції), гіперактивність з синдромом дефіциту уваги (стан, при якому активність і збудливість людини перевищують норму);
- тривожність (індивідуальна властивість людини, риса характеру, що виявляється схильністю до надмірного хвилювання, стан тривоги в ситуаціях, що загрожують, на думку цієї людини, неприємностями, невдачею, розчаруванням) тощо [7, 95].

Характер емоційно-поведінкових проявів у дітей і підлітків, які опинилися в складних життєвих ситуаціях, залежить від вікових, а також індивідуальних психолого-культурних особливостей. У дошкільному та молодшому шкільному віці пережиті складні життєві ситуації зазвичай проявляються символічно через ігрову діяльність, регресивну поведінку (смоктання пальця, нетримання сечі, перепади настрою), незначні страхи, не пов'язані з травматичними подіями життя дитини. У дитячих малюнках переважають полярні кольори (чорний і білий).

У той час, коли ситуація пережита у підлітковому віці призводить до психосоматичних і рухових проявів: рухових розладів, судом і нервових зривів, енурезу, логоневрозу, болю в серці, нудоти, запаморочення, раптової

втрати свідомості, випадіння волосся, агресія і нав'язливі спогади про окремі деталі травмуючої події тощо.

Саме дисфункціональні умови виховання, нездатність батьків виконувати свої батьківські обов'язки та порушення емоційної структури сім'ї в умовах вимушеної міграції є детермінантами девіантної поведінки дітей. Певну тривогу викликає також нехтування дітьми, спричинене безконтрольністю та байдужістю батьків, а також втрата одного з батьків. Це явище характерне для сімей переселенців: через скупченість людей в будинку, діти шукають затишку на вулиці, легко можуть потрапити під вплив асоціальних груп. Компенсувати втрату гідності в сім'ї, непорозуміння з близькими, неуспішність у процесі навчання підліток може за рахунок девіантної поведінки [19, 317].

У дітей, незалежно від віку, після важкої життєвої ситуації проявляються такі форми психологічного захисту, як витіснення, заперечення, конверсія, різного роду проекції, регресія, ідентифікація, альтруїзм і розщеплення.

Під час вимушеної міграції дорослі та діти стикаються з такими психологічними викликами:

1. Культурні відмінності. Основні проблеми еміграції – це основний негативний досвід, з яким стикаються майже всі емігранти, які потрапляють у нове середовище та намагаються адаптуватися до нових реалій. І культурний шок – перший із них. Слід зазначити, що нова культура не обмежується їжею, музикою, одягом, святами, розвагами, пейзажами, звичками та ритмом життя людей. Знаючи ці фактори, емігрант просто захоплюється всім новим, перебуваючи в стані ейфорії. Фахівці називають цей період «медовим місяцем». Але потім відмінності між культурами стають глибшими, особливо в сфері спілкування, що викликає у людини переживання тривоги, почуття самотності та відчуженості.

Елементами культури також є:

- цінності;
- переконання;
- спосіб мислення;
- поведінка;
- стиль роботи;
- розмовна манера;
- вираження емоцій.

Адаптація мігранта супроводжується пережитим культурним шоком, феномен якого детально описаний і класифікований вченими. Є шість аспектів культурного шоку:

- 1) напруга є результатом зусиль, необхідних для досягнення психологічної адаптації;
- 2) відчуття втрати або позбавлення звичного світу, залишеного мігрантом у минулому середовищі;
- 3) відчуття покинутості внаслідок неможливості встановлення нормального психологічного контакту з новим культурним середовищем;
- 4) неуспіх, що виникає через міжкультурні відмінності в цінностях і стереотипах поведінки;
- 5) несподівана тривога при усвідомленні істотних відмінностей між своєю культурою та іншою культурою;
- 6) почуття неповноцінності, пов'язане з нездатністю зрозуміти нове культурне середовище [14, 45-46].

Разом із культурним шоком, спричиненим взаємодією з новим середовищем, мігрант має пережити й подолати низку специфічних психічних травм – «травма мігранта». У традиції західних країн психічну травму мігранта називають «міграційне горювання» (migratory grief – англ.) за аналогією з іншими видами горя, виявленими в психології [16].

Це горювання відноситься до типу «розлуки», а не «втрати предмета». Особливості цього виду горювання: постійний і повторюваний характер, глибокий зв'язок з досвідом дитинства (і потреба реконструювати особистість у нових умовах, сформованих у дитинстві та «адаптованих» до ритмів країни народження), безліч тригерів, які запускають або актуалізують процес горя, психологічний регрес (через надлишок стресорів), етапи процесу управління горем, звернення до психологічних захистів (заперечення, проекція, ідеалізація), амбівалентне ставлення до країн походження та прибуття, також впливає на частку населення, яке залишається в країні походження, досвід повернення в країну походження як нову міграцію, ймовірність поширення цього виду горювання протягом кількох поколінь [16].

За словами іспанського психолога К. Арроя, який спеціалізується на роботі з міграційною травмою, це горювання властиве всім без винятку мігрантам, і процес терапії міграційної втрати, її усвідомлення та прийняття має велике значення для якнайшвидшої та успішної адаптації людини в новій країні [17].

Тому емігрант повинен знову опанувати всі ці комунікативні навички, щоб будувати стосунки з людьми, що часто викликає стрес під час еміграції. Такі прості речі, як виклик сантехніка, розмова з продавцем або запис на прийом до лікаря, здаються складними. Людина ще не вміє читати інформацію, яку надає співрозмовник, і вільно спілкуватися, тому відчуває себе не зрозумілою і навіть відстороненою.

Згодом, у середньому через шість місяців-рік, ці труднощі зникають, у людини розвиваються нові звичаї та навички спілкування в повсякденному житті та, нарешті, адаптується до нової культури. Майже неможливо повністю підготуватися до культурного шоку, навіть якщо багато читати про обрану країну в'їзду, тому що масштаби труднощів можна врахувати лише після остаточного переїзду.

2. Відчуженість і самотність. Ці відчуття виникають через погану якість спілкування. Емігрант не відчуває стабільності і впевненості ні в одній сфері свого нового життя, можливо, на роботі до нього ставляться зарозуміло і не запрошують проводити час з колегами. Досі немає нових зв'язків, а старі друзі все рідше контактують, мало розуміючи проблеми біженця від війни.

Почуття відчуженості, самотності, соціальної ізоляції – це поширені психологічні проблеми, пов'язані з еміграцією, які виникають через звуження кола спілкування, а через стрес вони загострюються і людина відчувається повністю покинутою. Деякі навіть виявляють до нових співгромадян роздратування, ворожість, навіть агресію, на що ті реагують так само. На цьому етапі також спостерігається небажання вивчати мову як захисний механізм від неправильного спілкування з місцевим населенням.

3. Стрес через адаптацію. Стрес і втома виникають як реакція організму і психіки на постійну потребу адаптуватися до всього нового, починаючи від оплати проїзду в транспорті чи правильного сортування сміття, закінчуючи вивченням мови та оформленням страховки. Багато сил витрачається на пошуки роботи та домашні справи, і навіть простий похід до супермаркету та вибір незнайомих продуктів перетворюється на стресову ситуацію. Кожен день схожий на маленьку виснажливу битву.

Еміграційний стрес може призвести до зниження імунітету та появи соматичних захворювань, пов'язаних із нервовим навантаженням, таких як гастрит, мігрень чи постійні застуди.

Перебіг і результати соціально-психологічної адаптації багато в чому визначаються психологічним станом і настроєм людини. До основних критеріїв психічного здоров'я зазвичай відносять: стан психічного благополуччя, відсутність хворобливих психічних проявів, адекватність мислення і реагування, рівень зрілості емоційної сфери – вольової і когнітивної, адаптованої до віку, а також адаптованість у мікросоціальних стосунках, здатність керувати поведінкою та встановлювати життєві цілі та відповідний рівень активності для їх досягнення [15].

Соціально-психологічна адаптація мігрантів проявляється у прагненні до збереження особистісної цілісності та самореалізації, у реалізації основних особистих і соціальних потреб та у взаємодії з навколишнім соціумом в умовах існування.

Відчуття власної неповноцінності, життєвої безвихідності і водночас агресія і ненависть, які проявляються в невдоволенні собою, відчуття неспроможності, безпорадності, прагнення повернутися до втраченого минулого життя, страх осуду – загострюють внутрішні протиріччя, викликаючи сумніви, агресивність, відчуття безнадійності. У такому психологічному стані батьки не здатні продуктивно діяти, реалізувати свій потенціал, задовольнити свої соціальні потреби, активно спілкуватися, переживати стан внутрішнього комфорту та благополуччя без яскраво виражених конфліктів, а відповідно ефективно виховувати дитини [14, 50].

4. Втрата ідентичності. Більшість емігрантів рано чи пізно стикаються з відчуттям втрати не лише країни походження, але й себе, власної ідентичності. Адже через еміграцію людина втрачає ті опори, з якими ототожнювалася впродовж життя:

- досвід;
- професія;
- статус;
- особистісні якості;
- роль у сім'ї.

Саме втрату особистості при переїзді в іншу країну психологія визначає як одну з найсерйозніших проблем. Самосприйняття ризикує похитнутися, і стає важко відповісти на питання «Хто я?» так само впевнено, як і раніше. Крім того, людина почувається ніяково і не дуже успішно, бо не розуміє місцевого гумору і не в змозі одним жартом справити на себе хороше враження. Вона більше не належить до звичної більшості, яка панує в суспільстві, її роль радикально змінюється. Компетентність у професійній сфері ставиться під сумнів, їй доводиться повторно підтверджувати освітню

кваліфікацію, а часто – вчитися заново і, взагалі, починати все життя заново.

Фахівці визначають цей етап як найтриваліший з усього процесу адаптації на новому місці. Той, у кого воно триває дуже довго, часто думає про повернення в рідну країну, яка здається звичною зоною комфорту, де все ясно і де можна нарешті знову стати собою. Тому люди забувають про мету свого переїзду і навіть повертаються в небезпечні місця.

5. Депресія і тривога. Депресія під час еміграції особливо характерна для українців як вимушених біженців від війни, оскільки виникає з багатьох причин. Це не лише розлука з близькими, а й постійна тривога за тих, хто залишився в Україні, постійні новини про бомбардування та бойові дії. Відчуття «підвішеності», пов'язане з тим, що багато біженців не можуть бути впевнені, що вони зможуть назавжди залишитися у своїй новій країні, посилює тривогу. Багато питань залишаються відкритими щодо оформлення документів, пошуку нової роботи, навчання дітей. Багато людей мінімізують власні проблеми, щоб не турбувати близьких, а тут їх майже ніхто не розуміє, а мовний бар'єр заважає висловити всі свої переживання, описати свої страхи та труднощі. Фахівці навіть говорять про так званий синдром емігранта, який проявляється такими симптомами:

- напади паніки;
- підвищена тривожність;
- спалахи гніву та агресії;
- безсоння, кошмари;
- зниження інтересу до життя;
- уникнення думок про травматичні події.

Діти, як і батьки, часто переживають те саме, особливо діти старшого віку. Надмірне нервово-психічне напруження є одним з основних психотравмуючих переживань. Батьки беруть участь у формуванні нестерпної напруги у дітей кількома способами:

- створюючи ситуації постійного психологічного тиску, важкого чи навіть безвихідного становища для дитини;

– створюючи перешкоди для виявлення дитиною певних надзвичайно важливих для неї почуттів, задоволення важливих потреб;

– створюючи або підтримуючи внутрішній конфлікт в особистості (насамперед, висування дитині суперечливі вимоги та покладання відповідальності за їх вирішення) [18, 553].

6. Організація навчального процесу дитини, бюрократичні та побутові труднощі. Коли дитина навчається у двох школах (закордонній та українській онлайн-школі), це колосальне навантаження для дитини та матері.

Мігранти стикаються з низкою проблем не лише соціально-правових (нормативно-правове регулювання статусу, працевлаштування, поновлення пенсій тощо), а й соціально-побутових; насамперед це стосується житла та облаштування нового місця проживання. Після міграції, яка має свій зміст і етапи, відбувається процес адаптації до нових соціокультурних умов. Неадаптована або погано адаптована людина відчуває фрустрацію у своїх потребах, у тому числі у стабільності та безпеці, і не може повною мірою реалізувати себе в країні міграції [14, 41].

Адаптація – це процес зміни психологічних особливостей людини, що виявляється зміною ціннісних орієнтацій, рольової поведінки, соціальних орієнтирів тощо. Поряд з терміном «адаптація» йде поняття «адаптованість», під якою розуміють особистісні ресурси та адаптаційні резерви, адаптаційний потенціал та індивідуально-психологічні особливості самої адаптації [14, 41].

Соціально-психологічна адаптація – це пристосування людини до існуючих у суспільстві умов і критеріїв оцінки внаслідок засвоєння норм і цінностей цього суспільства [15, 162].

Фактори ефективної соціально-психологічної адаптації можна розділити на два види: внутрішні та зовнішні.

Існує багато досліджень внутрішніх факторів, але найважливішим є психічне здоров'я та психологічне благополуччя мігранта. Під зовнішніми факторами розуміють всю різноманітність зовнішніх впливів, наприклад, виділяють культурні та соціальні дистанції, які відіграють важливу роль в

ефективності адаптації мігрантів, у тому числі вимушених, до нового середовища та нових умов. Адаптація вимушених переселенців буде успішною, якщо переселенець реалізує свій психологічний потенціал, здібності, можливості впоратися з проблемами, викликаними вимушеною зміною життєвих обставин.

Під час війни, коли немає почуття безпеки та впевненості у завтрашньому дні, психологічний та емоційний стан батьків і дітей часто нестабільний, вони відчують страх, тривогу та психологічне виснаження. Психіка нестабільної дитини гостро реагує на втрату почуття безпеки, на зміну звичного середовища, місця проживання, на втрату улюблених іграшок, на позбавлення розпорядку дня. Значна кількість дітей стали свідками військових дій, проявів насильства, нападів та втратили через війну близьких, знайомих і друзів.

Саме в таких ситуаціях дітям потрібна не лише якісна професійна психологічна допомога, а й тепло, розуміння та підтримка близьких – батьків, родини. І перше, що мають зробити старші, – це відновити у дитини відчуття захищеності, причетності та любові, яке можна задовольнити лише в процесі спілкування. Для дитини особливо важливо ділитися інформацією, висловлювати власну думку, отримувати поради та рекомендації, відчувати розуміння та підтримку [18, 554].

У цих умовах зростає потреба в знятті емоційної напруги між батьками та родичами, у встановленні стосунків взаємної турботи й довіри, тепла й ласки – і ці функції набувають охоронного характеру, сприяють збереженню психічного здоров'я особистості і суспільства в цілому. Тому, в першу чергу, батьки повинні подбати про себе і стабілізувати свій емоційний стан.

Отже, війна та вимушена масова міграція населення загострили проблеми української родини (проблеми бідності, соціального сирітства, слабких шлюбів, гендерної взаємодії), спричинили нові ризики через спотворення структури статево-вікових та шлюбно-сімейних відносин: збільшення кількості вдів, неповних сімей, дітей-сиріт, самотніх людей

похилого віку. Багато сімей опинилися в умовах крайньої бідності через втрату житла та засобів до існування, пережили стрес через погрози смерті та втрату близьких. Не можна забувати, що сім'я має потужний вплив на всі соціально-економічні процеси. Всебічна підтримка сім'ї та сімейного способу життя є передумовою збереження та успішного розвитку української держави.

Наразі для нормалізації умов життя української родини та повернення в Україну вимушених мігрантів найважливішим є вирішення питання безпеки: якщо не закінчення війни, то значне покращення безпекової ситуація в регіонах, віддалених від бойових дій. Надзвичайно важливим є вирішення житлової проблеми сімей, житло яких пошкоджене або повністю зруйноване.

Досвід показує, що більшість українців «прив'язані» до рідного дому і їм важливо мати куди повернутися. Важливим чинником повернення вимушених переселенців до країни походження є міцні родинні зв'язки: не лише подружні, а й між батьками та дорослими дітьми, братами та сестрами. У перспективі необхідна комплексна сімейна політика держави, спрямована на зміцнення інституту сім'ї на основі поєднання сучасної ідеології сімейного будівництва (гендерна рівність, можливість самореалізації кожного, свобода вибору) та найбільш важливе значення мають шлюбно-сімейні традиції українського народу.

В Україні існують сімейні механізми підтримки членів сім'ї: сім'я виконує функції опіки та догляду за літніми хворими, інвалідами та немічними людьми. Необхідно створити правові, соціальні та економічні умови для якісного виконання цих функцій шляхом надання матеріальної та інституційної підтримки з боку держави сім'ям, у складі яких є малолітні, інваліди, люди похилого віку, щоб кожен мав можливість жити злагоджено, поєднувати сімейні обов'язки та професійний розвиток.

Особливу увагу необхідно приділяти дітям, які відносяться до найбільш вразливої категорії: дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування. Зростання кількості цих дітей (батьки яких

загинули, у полоні, примусово депортовані, зникли безвісти тощо) є одним із найсерйозніших наслідків широкомасштабної війни. Держава має здійснювати послідовну політику щодо піклування про цих дітей, забезпечувати їх гармонійний розвиток, створювати умови для виховання в сім'ї чи середовищі, максимально наближеному до сімейного. Це потребує всебічної підтримки та вдосконалення механізмів допомоги всім сімейним формам утримання та виховання дітей цієї категорії – прийомним сім'ям, патронатним сім'ям, дитячим будинкам сімейного типу, опікунським сім'ям, супроводу національного усиновлення.

Таким чином, міграція – це багатоетапний процес, який містить багато психологічних аспектів, різних на кожному етапі – людина повинна постійно вирішувати проблеми, реагувати на нові психологічні виклики. Міграція супроводжується трансформацією всієї системи соціально-психологічних відносин, у тому числі міжособистісних, сімейних, батьківських, професійних, і викликає значне напруження психологічних механізмів. Найбільшим стресом є вимушена міграція. Це пов'язано з радикальною зміною звичного способу життя, що викликає високий рівень тривожності, що впливає на ідентичність, самооцінку, психічну організацію, систему цінностей і самооцінку. Відповідно виникає необхідність діагностики сімейних відносин задля можливості їх корекції.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ ПІД ЧАС ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ

2.1. Організація дослідження

Можливість гармонізації сімейних стосунків залежить, перш за все, від правильного виявлення проблеми у батьківсько-дитячих стосунках на основі даних психодіагностики.

При цьому психологічна діагностика сім'ї полягає у з'ясуванні того, чи піддається сімейна проблема впливу психолога або інших спеціалістів (психіатра, юриста, дефектолога та ін.); визначення об'єкта психологічної допомоги (дитина, її батьки, сім'я в цілому); вибір способів впливу (індивідуальна робота з дитиною, її батьками, сімейною парою, дитиною і батьком, групою дітей, батьками, сім'єю в цілому); визначення тактики корекційного процесу (реакції членів сім'ї на психолога і один на одного, особливості поведінки тощо).

Вирішення перелічених завдань є складним процесом насамперед через складність сім'ї як системи, на формування та життєдіяльність якої впливає багато зовнішніх і внутрішніх факторів, а також через відсутність єдиного підходу до вирішення сімейних проблем.

Існують наступні психологічні методи дослідження сімейних відносин:

- дослідження, спрямовані на теоретичне узагальнення даних, що розширює професійний кругозір практичного психолога;
- діагностика, за допомогою якої отримують конкретні дані, які не є необхідними для роботи з певною родиною;
- корекційно-діагностичні, або психотерапевтичні, спрямовані на визначення форми та змісту корекційної роботи з сім'єю.

Сім'я з дитиною має особливе значення як об'єкт психодіагностики

сімейних відносин, оскільки найчастіше проблеми сім'ї в цілому знаходять відображення в проблемах дитини.

Зовнішнім проявом проблем дитини є конфлікти з оточуючими та всередині сім'ї. У зв'язку з цим вчені пропонують наступну схему психодіагностики дитини без аномалій психічного розвитку:

1. Визначити зону конфлікту в розмові з батьками та дитиною, а також за допомогою методів тестування («незакінчені речення», «малюнок сім'ї» та інші проєктивні методи).

У цьому випадку важливо вивчити різні сторони життя дитини: її становище в сім'ї, ставлення до батьків, братів і сестер, інших членів сім'ї, особливості виховання в сім'ї, застосування заохочень і покарань і реакцію дитини на них, ставлення до школи (дитячого садка) та однолітків, учителів і вихователів, з'ясувати її інтереси та можливості.

При цьому виділяють наступні зони конфлікту: сім'я (загалом, з одним або обома батьками, з братами та сестрами, іншими родичами), формальні чи неформальні товариства однолітків, державні навчальні заклади (школа, дитячий садок), конфліктні стосунки з окремими педагогами чи вихователями.

2. З'ясування змісту конфлікту під час бесіди з дитиною, а також використання психодіагностичних методів, спрямованих на виявлення індивідуальних особливостей дитини, її психічного і головним чином емоційного стану (настрій, рівень тривожності, страхів тощо), характеру взаємодії з іншими.

На практиці використовують такі методики, як тест Люшера, шкалу самооцінки рівня тривожності Спілбергера – Ханіна, САН, шкалу депресії, методику вивчення самооцінки Будассі чи Дембо – Рубінштейн, шкалу рівня суб'єктивного контролю, тест «Будинок – дерево – людина», тест «Неіснуюча тварина», малюнок сім'ї та ін.

3. Визначення особливостей поведінки дитини в конфлікті за її безпосереднім спостереженням, а також за даними застосування тесту Томаса, проєктивних методик (наприклад, тест образу Розенцвейга), бесіда з дитиною про її проблеми. При цьому необхідно враховувати вікові особливості проблем дітей. Таким чином, відхилення в поведінці дитини часто пов'язані з проблемами в їх емоційній сфері, викликаними почуттями сорому, приниження, провини через недостатньо сформовану довіру до світу, які переходять у переживання різноманітних страхів.

Властиве підліткам прагнення до розширення сфери спілкування, самостійності, самоствердження може призвести до конфліктів з оточуючими через відсутність достатніх комунікативних навичок, нестійкість самооцінки, недостатній рівень домагань, підвищену вимогливість до інших.

Всі особливості внутрішньосімейних стосунків можна вивчити за допомогою різних психодіагностичних методик: методики типу сімейних стосунків, методики «Кінетичний малюнок сім'ї», методики Рене Жиля та ін.

Досить ефективним є використання методики «Незакінчені речення» для вивчення внутрішньосімейних стосунків.

Методика «Незакінчені речення» відноситься до класу проєктивних психологічних процедур і традиційно використовується в психодіагностиці для вивчення суб'єктивних переживань, очікувань, патологічних станів особистості, а також проблем міжособистісного сприйняття та взаємодії.

В основі всіх методів проєктування лежить відкритий К. Юнгом феномен можливості за допомогою непрямих дій викликати реакції, що проєктують несвідомі, але значущі для людини сфери досвіду і поведінки. Найважливішою особливістю проєктивних методів є невизначеність стимул-реакції, за допомогою якої проєктується індивідуальний спосіб погляду на життя. Передбачається, що стимул-реакція функціонує як своєрідний екран, на який людина проєктує свої характерні моделі мислення, настроїв і потреби.

Дослідження батьківського ставлення до дитини та його особливості, можна здійснювати з використанням наступних методик: Тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна, «аналіз сімейних взаємин» АСВ, «Типи виховання дітей», PARI «Сімейне життя очима матері» Е. Шеффер і Р. Белла.

Наше дослідження дитячо-батьківських стосунків включало два блоки:

- дослідження батьківського ставлення до дитини з використанням Тесту-опитувальника батьківського ставлення Варги-Століна (додаток А);
- ставлення дитини до батька: проєктивний тест «незакінчених речень» Сакса і Сіднея (додаток Б), проєктивна методика «Кінетичний малюнок сім'ї».

Для дослідження батьківського ставлення до дитини було використано Тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна, який представляє собою психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення до дітей. Батьківське ставлення приймається як система різноманітних почуттів до дитини, особливостей виховання та розуміння характеру та особистості дитини, її вчинків.

Структура тесту була побудована на основі математичного значення певних факторів. Після факторизації даних було отримано 5 факторів: «прийняття-відштовхування», «співпраця», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха».

Аналіз відповідей:

1. «Прийняття-відштовхування». Шкала показує цілісне емоційне ставлення до дитини. З одного боку, батьки люблять дитину такою, яка вона є. Батьки поважають індивідуальність дитини і співчують їй. Батьки проводять з дитиною багато часу, поважають її інтереси та плани. Інші чаші терезів: батьки виховують дитину погано, непристосовано до життя, думають, що з дитини нічого не вийде. Батьки відчують смуток, гнів тощо по відношенню до дитини. Вони не довіряють і не поважають дитину.

2. «Співпраця». Шкала показує соціально бажане врахування батьківського ставлення. Зміст шкали розкривається так: батьки цікавляться планами дитини, намагаються їй допомогти, співчують їй. Батьки надають великого значення інтелектуальним і творчим здібностям дитини і пишаються ними. Вони задовольняють ініціативу та самостійність дитини. Батьки довіряють дитині і намагаються стати на її бік у всіх питаннях.

3. «Симбіоз». Шкала відображає міжособистісний бар'єр у спілкуванні з дитиною. Батьки відчують себе з дитиною єдиним цілим, прагнуть задовольнити всі потреби дитини, захистити її від труднощів і негараздів життя. Батьки постійно переживають за життя своєї дитини, яка здається їм маленькою і беззахисною.

4. «Авторитарна гіперсоціалізація». Шкала відображає сформовану форму контролю поведінки дитини. Батьки вимагають від дитини дисциплінованості та дотримання всіх вимог. За висловлення своєї думки дитину каратимуть. Батьки відстежують досягнення дитини, її індивідуальні особливості, думки тощо.

5. «Маленький невдаха». Шкала відображає особливості виховання та розуміння дитини батьками. Батьки вважають дитину маленькою. Інтереси, думки, почуття здаються батькам дитячими. Дитина сприймається як непристосована, нездатна до успіху і відкрита до поганих вчинків. Батьки не довіряють своїй дитині. У зв'язку з цим батьки намагаються захистити дитину від життєвих труднощів, вимагаючи суворого контролю за її діями.

Наше дослідження батьківського ставлення базувалося на двох протилежних полюсах: персоніфікації (прагнення до злиття) і уречевлення (прагнення до індивідуалізації); на двох підставах: особистісному, в якому дитина виступає як повноцінна і цінна особистість, і об'єктивному, коли дитина стає об'єктом виховання, оцінки та управління. Враховуючи, що в батьківському ставленні можна побачити подвійність і поляризацію ставлення батьків до дитини, батьківське ставлення було оцінено за двома факторами: емоційним (прийняття-відторгнення) та поведінковим

(автономія-контроль).

Для вивчення ставлення дитини до батька в роботі використовувався варіант проєктивного тесту «незакінчених речень» Сакса і Сіднея. Він містить 60 незакінчених речень, у яких доповнення, що вносяться обстежуваним, регламентовані і залежать від змісту початку речення. Їх можна розділити на 15 груп по 4 речення кожна, які тією чи іншою мірою характеризують систему взаємин обстежуваного з сім'єю, представниками своєї або протилежної статі, зі своїм статевим життям, з викладачами тощо. Окремі групи речень пов'язані зі страхами та побоюваннями, з наявним почуттям провини, свідчать про ставлення обстежуваного до минулого та майбутнього, зачіпають сферу стосунків з батьками та друзями, життєві цілі.

Для кожної групи речень виводиться характеристика, яка характеризує певну систему відношень як позитивну, негативну чи несуттєву для суб'єкта. Отримані дані підлягають якісній та кількісній обробці. В одному з варіантів цього методу обстежуваний повинен завершити розповідь, а не окреме речення [28, 68].

Слід підкреслити, що деякі питання в цій методиці є неприємними для дітей, оскільки стосуються інтимної сторони їхнього життя. Ця методика стосується як контингенту дорослих, так і дітей шкільного віку. Загалом це стосується учнів будь-якої вікової групи. Однак, використовуючи цю методику при обстеженні дітей, вносяться деякі зміни в деякі пропозиції.

При інтерпретації результатів, відповідь було оцінено від 0 до 2 балів, при чому найнегативніша відповідь була оцінено максимально.

Чим більше балів отримала група відповідей, тим глибше ставлення обстежуваного до її змісту, до того ж зі знаком мінус, тим вище для нього особистісна значимість цих суджень.

З метою уточнити спрямованість відповідей та установок випробовуваних, було додатково проведено індивідуальне інтерв'ю.

Також в дослідженні при роботі з дітьми було використано проєктивну методику «Кінетичний малюнок сім'ї». Тест був запропонований Р. Бернсом і С. Кауфманом в 1972 р. для діагностики внутрішньосімейних стосунків з точки зору дитини.

Діагностичні можливості методики:

– методика «Кінетичний малюнок сім'ї» дає можливість діагностувати приховані або неусвідомлені проблеми в сімейних стосунках, її результати важко сфальсифікувати;

– виконання методичного завдання та обговорення намальованого може мати психотерапевтичний ефект для досліджуваного, оскільки в такій символічній формі він може висловити власні проблеми, пов'язані з сімейною ситуацією;

– виконання завдання методики сприяє встановленню позитивного емоційного контакту між психологом і досліджуваним. Особливості проведення дослідження роблять методику доступною для роботи з дітьми раннього віку, яким важко вербалізувати власний досвід і які мають неформовані навички самоаналізу;

– методика в основному використовується в індивідуальній психодіагностиці.

Мета методики – виявити особливості сприйняття дитиною сімейної ситуації, свого місця в сім'ї, а також ставлення до членів сім'ї.

Процедура складається з малювання дитиною власної родини. Для цього їй надається стандартний аркуш паперу для малювання, олівець і ластик, а також проводиться бесіда.

Інструкція: «Намалюй, будь ласка, свою сім'ю так, щоб кожен займався якоюсь справою».

Під час малювання фіксувались всі спонтанні вирази дитини, відзначалась її міміка, жести та фіксувалась послідовність малювання. Після завершення малювання з дитиною відбулася бесіда за такою схемою:

1. Хто зображений на малюнку, що робить кожен член сім'ї?

2. Їм весело чи нудно?

3. Хто з намальованих членів сім'ї найщасливіший і чому? Хто найбільш нещасний?

4. Де працюють чи навчаються члени родини?

5. Як розподіляються домашні обов'язки в сім'ї?

6. Які стосунки з усіма членами сім'ї?

Крім питань, дитині пропонувалося знайти рішення кількох ситуацій, щоб виявити позитивні та негативні стосунки в сім'ї:

1. Уявіть, що у вас є два квитки в цирк. Кого б ви запросили в компанію?

2. Уявіть, що до вас прийшла вся родина, але один із вас захворів і змушений залишитися вдома. Хто він?

3. Ви будете будинок з будівельником (вирізаєте з паперу сукню для ляльки), але не виходить. Кого покличеш на допомогу?

4. У вас є «N» квитків (на один менше, ніж у членів вашої родини) на цікавий фільм. Хто залишиться вдома?

5. Уявіть, що ви прибули на безлюдний острів. З ким би ти хотів там жити?

6. Ви отримали в подарунок цікаву лотерею. Вся родина сіла грати, а вас на одну людину більше, ніж потрібно. Хто не буде грати?

Інтерпретація процесу малювання реалізує тезу про те, що за динамічними характеристиками малюнка стоять зміни в мисленні, актуалізація почуттів, напруження, конфлікти, які відображають важливість окремих деталей малюнка для «дитини». Інтерпретація процесу малювання вимагає творчого включення всього практичного досвіду психолога, його інтуїції.

Аналіз та інтерпретація результатів проводиться за такими показниками:

1. Розбір структури сімейного малюнку.

2. Інтерпретація ознак графічних уявлень членів сім'ї.

3. Аналіз процесу малювання.

Для аналізу результатів була зібрана інформація про обстежуваного (фактичний склад сім'ї, поведінкові особливості обстежуваного, конфліктні ситуації, проблеми в сім'ї та ін.), оскільки аналіз малюнку можливий тільки шляхом порівняння з об'єктивними даними.

Першим зображується найважливіший, значущий чи емоційно близький член родини. Як правило, це той, хто більше часу проводить з дітьми, приділяє їм більше уваги, ніж іншим.

Як правило, діти, отримавши завдання намалювати сім'ю, починають малювати членів сім'ї. Деякі діти спочатку малюють різні предмети, основу, сонце, меблі тощо. І лише в кінці вони починають представляти людей. Така послідовність виконання завдання є своєрідною захисною реакцією, за допомогою якої дитина відкладає неприємне завдання в часі. Найчастіше це спостерігається у дітей з несприятливою сімейною ситуацією, але може бути і наслідком поганого контакту дитини з психологом.

Повернення до малювання одних і тих же членів сім'ї, предметів, деталей вказує на їх значення для дитини.

Зупиняючись перед малюванням тих чи інших деталей, членів сім'ї найчастіше саме з ними пов'язані конфліктне ставлення і вони є зовнішнім проявом внутрішнього дисонансу мотивів. На несвідомому рівні дитина якимось чином вирішує, малювати людину чи деталь чи ні.

Стирання намальованого, перемальовування може бути пов'язане як з негативними емоціями по відношенню до члена сім'ї, так і з позитивними емоціями. Кінцевий результат цього має вирішальне значення. Якщо стирання і перемальовування не призвели до помітно кращого графічного зображення, можна судити про конфліктні стосунки дитини з цією людиною.

Спонтанні коментарі часто уточнюють сенс намальованого контенту. Тому потрібно уважно їх слухати. Слід також мати на увазі, що коментарі залишаються способом зняти внутрішню напругу, а їх поява розкриває найбільш емоційно «заряджені» ділянки картинки. Це може допомогти

скерувати як запитання після малювання, так і сам процес інтерпретації.

Якщо члени сім'ї зображені, тримаючись за руки, це може відповідати фактичній ситуації в сім'ї або відобразити бажане. Але, загалом, об'єднання членів сім'ї, з'єднані руками, їх єдність у спільній діяльності є показниками психологічного благополуччя та сприйняття включеності в сім'ю. Образи з протилежними характеристиками (роз'єднаність членів сім'ї) можуть свідчити про низький рівень емоційного зв'язку.

Якщо герой віддалений від інших персонажів, це може говорити про «дистанцію», яку дитина помічає в житті і підкреслює її.

Малюючи одного члена сім'ї вище за інших, дитина надає йому винятковий статус. Цей персонаж, на думку дитини, має найбільшу владу в сім'ї, навіть якщо дитина малює його як найменшого в порівнянні з розміром інших. Більше за інших дитина прагне намалювати того, чий вплив у сім'ї найбільший. Нижче всіх інших дитина схильна малювати того, чий вплив в сім'ї є мінімальним. Наприклад, якщо дитина ставить свого молодшого брата вище за всіх, то, на її думку, він є тим, хто керує всіма.

Якщо люди не зображені зовсім або зображені лише люди, які не мають відношення до сім'ї, це свідчить про травматичний досвід, пов'язаний із сім'єю, відчуття обділеності, покинутості (тому такі малюнки поширені серед дітей, які нещодавно потрапили в інтернат), аутизм, відчуття небезпеки, високий рівень тривожності, результат поганого контакту між психологом і дитиною.

Діти скорочують склад сім'ї, «забувають» залучити менш емоційно привабливих для них членів сім'ї, з якими склалися конфліктні стосунки.

Найбільш привабливий персонаж для дитини можна визначити за такими характеристиками: він зображений першим і розміщений на передньому плані; він вищий за інших; намальований з більшою любов'ю і турботою; інші персонажі групуються навколо, повернуті в його бік, дивляться на нього; зображується одягненим у спеціальний одяг; промальовується велика кількість деталей тіла.

Найменш значущий персонаж на картині представлений найменшим, часто схематично, намальованим останнім і розміщеним подалі від інших. Дитина може закреслити його кількома лініями або стерти ластиком. Іноді пропуск істотних частин тіла (голови, рук, ніг) в зображенні може означати, крім негативного ставлення, ще й агресивні потяги до цієї людини.

Сильне штрихування або сильний натиск олівця при зображенні тієї чи іншої фігури викликає відчуття тривоги, яке відчуває дитина по відношенню до цього героя. І навпаки, таку фігуру можна зобразити за допомогою слабкої і тонкої лінії.

Відстань між членами сім'ї є однією з важливих характеристик. Відстані на фото відображають психологічну дистанцію. На малюнку зображені найближчі люди, ближче до фігурки дитини. Перевага того чи іншого батька виражається в тому, до кого з батьків ближче дитина, який вираз обличчя читається в фігурах батьків.

Важливо звернути увагу на промальовування різних частин тіла. Справа в тому, що певні частини тіла пов'язані з певними сферами діяльності, є засобами зв'язку, управління, руху тощо.

Якщо дитина не малює себе або замість сім'ї малює тільки себе, в обох випадках дитина не включає себе в сім'ю, що вказує на відсутність почуття спільності з членами сім'ї. Відсутність образу «Я» більше характерна для дітей, які відчувають себе відкинутими. Подання тільки себе на малюнку може свідчити про різні причини. Якщо Я-образ в цілому позитивний (велика кількість деталей тіла, квіти, прикраси одягу, висока фігура), то це разом з відчуттям безформної згуртованості також свідчить про певні егоцентричні та істеричні риси характеру. Якщо малюнок характеризується невеликим розміром, схематизацією і зазвичай створеним негативним емоційним фоном, то можна припустити наявність відчуття покинутості, іноді це може свідчити про старовину.

Деякі діти малюють себе вищими або рівними зростом своїм батькам. Як правило, це може бути пов'язано з: егоцентризмом дитини, змаганням за

батьківську любов з батьком або матір'ю, виключенням або зменшенням «конкурента». Діти, які: почуваються нікчемними, непотрібними тощо, представляють себе значно меншими за інших членів родини; вони потребують опіки та піклування батьків, займаючи в сім'ї позицію «немовляти».

В дослідженні брало участь 20 дітей та батько кожної дитини. Дослідження проводилось онлайн, як з дітьми, так і їх батьками, адже діти знаходяться за межами України, в умовах вимушеної міграції. Вік дітей, що приймали участь в дослідженні коливався від 11 до 13 років.

2.2. Результати дослідження

За результатами I блоку дослідження, а саме аналізу батьківського ставлення до дитини з використанням Тесту-опитувальника батьківського ставлення Варги-Століна було отримано наступні результати, представлені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Результати дослідження батьківського ставлення до дитини з використанням Тесту-опитувальника батьківського ставлення Варги-Століна

Шкала	Високий	Низький
Прийняття-відкидання	65	35
Кооперація	70	30
Симбіоз	35	65
Авторитарна гіперсоціалізація	40	60
«Маленький невдаха»	25	75

Дані, наведені в таблиці 2.1, свідчать про наступне: переважна більшість досліджуваних батьків (65%) відкидають своїх дітей (шкала «Прийняття – відкидання»), але при цьому вони намагаються створювати соціально бажаний образ батьківського ставлення (70% досліджуваних із високими показниками за шкалою «Кооперація»).

Лише 35% досліджуваних було з високими показниками за шкалою «Симбіоз», що свідчить про те, що батьки не прагнуть до симбіотичних стосунків із своїми дітьми, не намагаються бути з ними єдиним цілим, задовольняти всі їхні потреби, можливо це через обмеження, які виникли в умовах вимушеної міграції дітей і великої відстані, між батьком і дитиною.

Підтвердженням цього є низькі показники за шкалами «Контроль» та «Інфантилізм», так досліджувані батьки не мали схильність до авторитаризму щодо своїх дітей, а також несхильні їх інвалідизувати, навпаки, намагаються довіряти своїм дітям, досить серйозно ставляться до їхніх інтересів, почуттів і думок. За загальним показником батьківського ставлення у нашій вибірці виявлено 47% осіб із високим і 53% – з низьким рівнем батьківського ставлення до дітей, що відображено на рисунку 2.3.

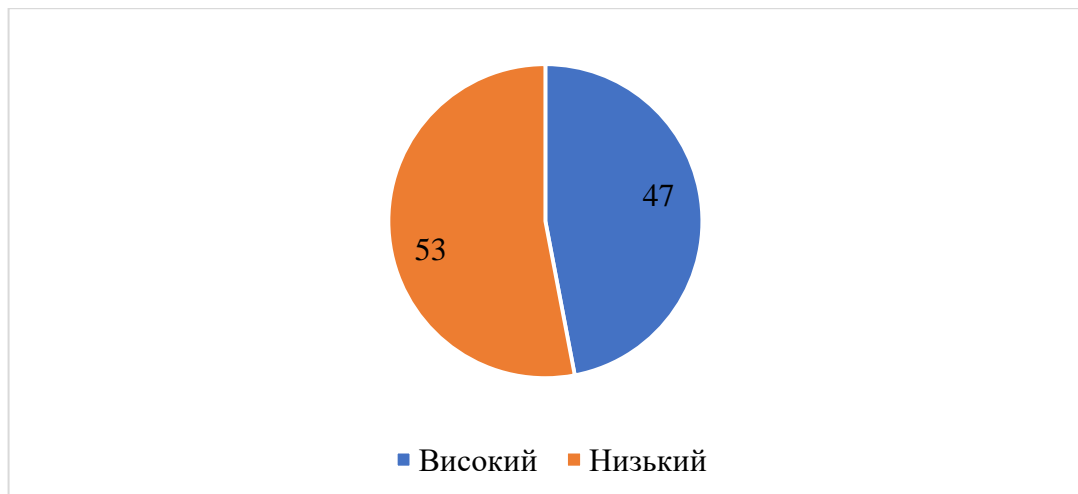

Рис. 2.3. Середні показники груп досліджуваних за тестом-опитувальником батьківського ставлення А. Варги і В. Століна

Проведене дослідження ставлення батька до власної дитини показало, що більшість з батьків не має емоційного зв'язку з дитиною, не знає її

інтересів, чим вона захоплюється. Відповідно до дослідження, середньостатистичний батько переживає тривогу за дитину, яка за кордоном і не поруч, але це не на постійній основі, нав'язуючи думки відсутні, дитина видається батьку дорослою і під контролем матері; відтак батьки дають дитині значну частину самостійності.

Виходячи з отриманих результатів ми можемо зробити висновок, що серед досліджуваних батьків, у більшості батьківське ставлення до дітей ґрунтується на відкидаючому типі батьківського виховання, де прийняття дитини супроводжується з вимогами до соціальних успіхів і досягнень при відсутньому контролі в цих галузях. Ці показники вказують на змішаний тип батьківського ставлення, а також на те, що батько здебільшого не був сконцентрований на контролюванні поведінки дитини, не вимагав від неї беззастережної слухняності, тим самим не пригнічуючи самостійність і автономність дитини, але й не надаючи їй необхідного обсягу уваги. Значна частина батьків, що приймала участь в дослідженні, підтвердили, що практично не приділяють уваги дітям через те, що онлайн важче підтримувати емоційну близькість.

Вважаємо, що це є важливою проблемою у відносинах батька і дитини в умовах вимушеної міграції, адже діти відвикають від спілкування з батьком, ігор із ним, спільного часу, побуту, що негативно сказується на їх відносинах. Дитина менше довіряє батьку, а відповідно рідше питає порад, ділиться своїми проблемами, роздумами.

Враховуючи, що батько не поруч з дитиною він не помічає значних змін, які із нею відбуваються і відповідно не завжди послідовний і постійний у своїх вимогах, у ставленні до дитини, у застосуванні покарань та заохочень, у прийнятті дитини, якою вона стала, що значно ускладнює партнерство у стосунках батька та дитини.

Таким чином, дослідження ставлення батька до дитини, яка знаходиться в умовах вимушеної міграції надало невтішні результати.

Другий блок дослідження було приділено вивченню ставлення дитини до батька.

Ставлення до батька у досліджуваних дітей неоднозначне, більшість дітей вважають, що батько їх не любить, так 60% дітей відзначили, що батько приділяє їм мало уваги, 10% зазначили, що самі не хочуть спілкуватися з батьком та лише 30%, що їм достатньо батька в їх житті. Важливою проблемою, яка негативно впливає на батьківсько-дитячі стосунки є вживання алкоголю батьком, значна частина дітей акцентувала увагу на тому, що вони хотіли б, щоб їх батько кинув пити. Одна дитина розповіла про насильство в родині над матір'ю, що це причина, чому вона не хоче спілкуватися з батьком і повертатися додому. Вважаємо, що такі ситуації неприпустимі.

Результати проєктивного тесту «незакінчених речень» Сакса і Сіднея представлено в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Результати проєктивного тесту «незакінчених речень» Сакса і Сіднея, %

Категорія	Позитивне	Негативне	Не цікаве для дитини
Відношення до себе	50	45	5
Страхи	100		
Провина	100		
Секс	10	15	75
Матір	70	25	5
Батько	30	60	10
Сім'я	60	40	
Протилежна стать	40	35	25
Товариші	50	40	10
Однокласники	65	30	5
Начальство	50	45	5
Люди, які від мене залежать	25	15	60
Минуле	55	35	10
Майбутнє	50	45	5
Цілі	70	25	5

Проведено дослідження показало, що більшість досліджуваних дітей має негативне ставлення до батька, а саме 70%, лише 30% досліджуваних дітей розуміють, що батько їх любить, старається для них, проводить час, підтримує та поважає їх. Окремо в дослідження винесемо дослідження ставлення до батька, так в таблиці 2.5 представлено найчастіші відповіді, які давали діти на незакінчені речення, які характеризують ставлення до батька.

Таблиця 2.5

Аналіз результатів ставлення дитини до батька

Речення	Відповіді
1	2
Думаю, що мій батько рідко...	Думає про мене Буває щасливий Має вільний час Не п'є Не палить Хочє мене обійняти Спілкується зі мною Приймає мою думку до уваги Слухає мене
Якби мій батько тільки захотів...	Мене обійняти Провести зі мною час Менше працювати Не пити Поважати мої кордони Любити мене Більше заробляти Піти зі мною на тренування Повністю нас забезпечувати, щоб мама мала на мене час
Я хотів би, щоб мій батько...	Більше часу мені приділяв Не пив Не бив маму Любив мене Менше часу приділяв друзям Не працював так багато Не хворів Більше допомагав матері матеріально
Думаю, що мій батько...	Мене не любить Хочє покинути маму Багато працює Дуже повільний Не щасливий Все тримає в собі Рідко ділиться своїми думками Не хоче зі мною спілкуватися Вимушено зі мною спілкується

Діти потребують більше уваги та зацікавленості з боку батька, адже значна частина дітей вважає, що батьку не цікаво з ними, що батько їх не любить, що негативно відзначається на емоційному та психологічному стані дитини. Частина досліджуваних дітей відзначила, що батько багато працює, тому немає часу на дитину.

Провідною темою відповідей дітей є незадоволеність кількістю та якістю уваги, яку приділяє батько, також відзначалось, що діти стурбовані, що тато не допомагає матері матеріально, через що їй важко.

Особливо варто зазначити, що частина досліджуваних дітей відповідали на питання частково (пропускали речення, або починали їх і не закінчували), не мали бажання спілкуватися про свого батька, не хотіла його навіть згадувати, що потребує додаткової психологічної роботи з даної категорією дітей.

Далі було використано проєктивну методику «Кінетичний малюнок сім'ї», за якою було визначено, що 55% дітей зобразили батька не поруч із собою та матір'ю. 10% дітей намалювали батька в останню чергу, а спершу, малювали різні об'єкти, лінію підстави, сонце, меблі і т. д. Така послідовність виконання завдання є своєрідною захисною реакцією, за допомогою якої дитина відсуває неприємне їй завдання в часі. Найчастіше це спостерігається у дітей з неблагополучної сімейної ситуацією, але це також може бути наслідком поганого контакту дитини з батьком. При розмові такі діти не бажали згадувати про батька, не хотіли про нього розказувати.

15% дітей взагалі не намалювали батька на сімейному малюнку, адже не вважають, що він грає для них важливе значення. Відсутність будь-якого члена родини говорить про конфліктні відносини у дитини з ним та про негативні емоції по відношенню до нього.

Лише 20% дітей намалювали батька поруч із собою і в розмові казали, що дуже сумують, хочуть, щоб він був із ними.

Значна частина дітей малювала всіх членів родини в різних кінцях аркушу, обґрунтовуючи це тим, що зараз всі далеко один від одного. Втім 15% дітей, звернувши увагу на те, що зараз родина не поруч, намалювали всіх членів родини поруч, усміхнених і за руки, адже, на їх думку, в серці вони всі завжди разом.

Лише 2 дитини (10% досліджуваних) намалювали батька вище всіх та казали, що він в них особливий та вони мріють бути схожим на нього.

Під час відповіді на запропоновані ситуації, більшість дітей не брали із собою грати сестер, або братів. Значна частина дітей, взагалі не рахували батька, як члена сім'ї. Особливо це стосувалося дітей, які виїхали в перші дні війни і вже більше двох років не бачили батька.

Вважається, що дитина найбільше деталізує, довше всього малює і прикрашає фігуру свого найбільш улюбленого члена родини. І, навпаки, якщо дитина негативно ставиться до когось, то малює цю людину неповно, без деталей, іноді навіть без основних частин тіла. З рисунків дітей було видно, що матір добре промальована, зображено багато деталей на її одязі, прикраси, в той час як у більшості дітей батько був зображений стандартною фігурою чоловічої статі. Одна дитина зобразила у фігури батька коротке волосся, в той час як потім згадала, що її батько має довге. Все це може свідчити про недостатність інформації про батька. Так, коли дитина поруч з батьком, вона усвідомлено або ні, копіює його поведінку, звички, адже значну частину часу проводить біля батька. В той час, як в умовах вимушеної міграції, дитина бачить батька по онлайн зв'язку в кращому випадку через день по пів години.

Таким чином, більшість дітей мають негативне або нейтральне ставлення до власного батька (80% досліджуваних), лише 20% дітей враховували батька як одного із найважливіших членів родини, якого вони дуже люблять, поважають і мріють скоріше побачити. Можна констатувати, що сімейні стосунки між дитиною та батьком в умовах вимушеної міграції зазнають значних негативних змін та потребують корекції.

2.3 Практичні рекомендації гармонізації сімейних стосунків в умовах вимушеної міграції

Перебування подружжя на відстані внаслідок мобілізації та вимушеної міграції часто «розриває» сім'ю, послаблює шлюбно-сімейні зв'язки. У першу чергу під загрозою знаходяться сім'ї, в яких жінки та діти проживають за кордоном, адже в цьому випадку можливі лише віртуальні контакти між подружжям та батьком і дитиною. Психологи стверджують, що сімейна пара, яка не бачила один одного особисто більше півроку і спілкується виключно через Інтернет, може в будь-який момент втратити спільні сімейні моменти, контекст їхнього життя вже інший, стає все менше і менше спільного, що зачіпає взаємні почуття і переживання. Відбувається ослаблення шлюбних уз і реальне розлучення без юридичного оформлення. Сімейне життя на відстані лише зміцнює стосунки, якщо пара може жити на дві країни, тобто в нинішній ситуації, коли чоловік може виїхати за кордон як волонтер, державний службовець тощо. [10, с. 11]. Як наслідок, погіршення стосунків між подружжям часто негативно позначається на стосунках між батьком і дитиною.

Вимушена міграція під час війни також негативно впливає на стосунки між батьком і дитиною. Під час війни, коли немає почуття безпеки та впевненості у завтрашньому дні, психологічний та емоційний стан часто нестабільний, батько та дитина відчуває страх, тривогу та психологічне виснаження. Оскільки відносини між батьком і дитиною багато в чому визначаються внутрішнім станом батька, змінити їх неможливо без особистісного розвитку останнього. Покращуючи власний стан, батько зможе позитивно вплинути на дитину, її стан і розвиток. Надзвичайно важливим, щоб батько міг зрозуміти і, по можливості, задовольнити власні потреби, щоб бажання дитини батько краще відчував. Дорослі повинні з повагою ставитися не тільки до своїх обов'язків, але і до захоплень, смаків і хобі. Досвід роботи з батьками переконує, що батьки не приділяють особливої уваги цій частині

життя. В результаті у них розвивається хронічна втома, яка супроводжується роздратуванням і агресією, що негативно позначається на стосунках з дитиною. Тому тато повинен почати з себе, адже тільки життєрадісні і задоволені життям батьки виховують дітей позитивно налаштованими до суспільства.

Дослідники особливо відзначають таку складову батьківсько-дитинських стосунків, як довіру. Батьки часто не довіряють своїм дітям, тому що сумніваються, чи дитина робить щось не так. Тому вони часто висловлюють сумніви чи недовіру до власної дитини. Якщо батьки навчаться довіряти своїй дитині і щиро проявляти позитивні почуття, це буде для них великим успіхом.

Враховуючи, що в умовах вимушеної міграції, спілкування батька та дитини в основному проходить через онлайн спілкування, батько має більше уваги приділяти своїм висловам. Як правило, з виховною метою батьки часто використовують оцінні висловлення на адресу дитини. Це виражається вербально або невербально, при цьому оцінки можуть бути різними: «Це правильно» або «Це нерозумно», «Це добре» або «Це погано» і т.і. Дуже рідко дорослі намагаються зрозуміти, який зміст має конкретне твердження для дитини. Швидше за все, такого роду реакції відбуваються через те, що батьки побоюються наблизитися до розуміння, що відбувається, тому що тоді їм самим треба змінюватися й щось робити для того, щоб дитина усвідомила власну поведінку. А на це в батьків часто немає часу, сил, бажання, і, головне, усвідомлення важливості аналізу виникаючих ситуацій у взаєминах з дітьми.

Таким чином, батько раціоналізує свою спонтанну та зручну поведінку, практикуючи примітивні та неефективні засоби спілкування з дитиною. Діти, навпаки, дуже легко відчують загрозу негативної зовнішньої оцінки на фізіологічному рівні, яка певною мірою розхитує нервову систему, викликає тривогу, а часом навіть страх.

Проблема ускладнюється ще й тим, що дитина постійно потрапляє в

залежність від зовнішніх суджень практично скрізь, де б вона не була – вдома, в дитячому садку, в школі, на вулиці. Поведінкові оцінки, безумовно, приносять певні соціальні переваги, але значною мірою гальмують індивідуальний розвиток дитини. Необхідно зробити так, щоб зміст і цінність життєвого досвіду могла оцінити сама дитина. Саме це робить її автономною особистістю, здатною відповідати за себе.

Успіху у вирішенні конкретних завдань формування гармонійних стосунків між батьками і дітьми в діаді батько-дитина можна досягти, якщо розглядати виховання в дитячому садку або школі і сім'ю як єдиний процес. В умовах розвитку системи освіти, формування та розвитку нової парадигми виховання та навчання, усвідомлення педагогічним колективом необхідності внесення суттєвих змін у практику виховання дітей та прагнення досягти максимальної ефективності виникає необхідність додаткової педагогічної роботи з батьками. Завдяки впливу навчально-виховного процесу на розвиток особистості дитини, необхідна спільна діяльність педагогів з батьками. Актуальним і своєчасним на сьогоднішній день слід вважати пошук нових шляхів взаємодії з батьками, метою яких є розвиток активної педагогічної позиції батьків у процесі формування гармонійних відносини з дітьми, а також нейтралізації негативних моментів, які є в цих взаєминах. При цьому необхідно враховувати такі чинники, які виявляють особливості міжособистісних стосунків у сім'ї: спосіб життя та поведінка в сім'ї; морально-культурний рівень батька і матері; стосунки батька і матері зі своєю дитиною; усвідомлення та розуміння ними цілей, завдань сімейного виховання та засобів, шляхів їх досягнення.

Бесіди з батьками є важливою умовою та окремою складовою психолого-педагогічної програми розвитку гармонійних відносин батька та дитини. Відзначимо, що психолог сам може обирати зміст наповнення бесід з батьком, головне, щоб вони виконували просвітницьку роботу щодо дитячо-батьківських стосунків та сприяли позитивним змінам у їх відносинах. Мають проводитись бесіди на розвиток більш реалістичного ставлення

батька до сімейних стосунків.

Крім того, слід звернути увагу на: тип внутрішньосімейних відносин, неефективність батьківського ставлення до дитини, вікові кризи в дитини, особистісні відмінності батька і дитини, несприятливий вплив інших вагомих людей.

Виділяють гармонійний і дисгармонійний типи сімейних відносин. Для гармонійних відносин характерне співробітництво, взаємодопомога, рівноправність усіх учасників сім'ї. У такій сім'ї батько спілкується з дітьми товариським тоном, коректно спрямовує поведінку дитини, хвалить, висловлюючи свої поради; батько допускає дискусії з приводу тих чи інших подій, які стосуються вчинків і поведінки дитини; батько, як правило, не підкреслює своє керівне становище. Для такої сім'ї характерний демократичний стиль виховання дитини, такі батьківські дії дають ефект розуміння, прийняття й розуміння особистості дитини. У дисгармонійній сім'ї спостерігається конфліктна взаємодія подружжя, напруженість, неможливість віднайти гідного способу спілкування між батьком й дітьми, почуття й емоції сторін до уваги не беруться, у взаємовідносинах зберігається дистанція. Така поведінка приводить до невротичних реакцій членів сім'ї, виникнення почуття постійної тривоги в дітей.

Відмінності особистих характеристик між батьком і дитиною також можуть негативно вплинути на їхні стосунки. До таких несприятливих характеристик батька відносяться: холодність, вимогливість, консерватизм, надмірний раціоналізм, відсутність ніжності, підвищена тривожність, зловживання шкідливими звичками. Серед особистісних особливостей дітей називають: низьку успішність, порушення правил поведінки, ігнорування рекомендацій батьків, неслухняність, упертість, егоцентризм, самовпевненість, лінь.

Попередження конфліктів є важливим засобом гармонізації стосунків між батьком і дитиною. Щоб мінімізувати їх появу, необхідно:

– поважати права дітей;

– давати дітям певну свободу, звичайно, знати, куди вони йдуть, що вони будуть робити і наскільки це безпечно; але дзвінки, листи та думки дитини можуть залишатися її «приватною власністю»;

– усі правила, встановлені для дітей, мають бути справедливими та відповідати їх віку;

– якщо дитина своїми діями регулярно доводить свою надійність, суворість вимог і контролю можна послабити.

Головне в профілактиці конфлікту – допомогти батькові і дитині розпізнати свої емоції. Вони також повинні навчитися правильно виражати свої емоції та керувати ними. Для того, щоб стати соціально відповідальними, дуже важливо, щоб діти навчилися робити правильний вибір і приймати рішення щодо своєї моделі поведінки в конкретній ситуації. Діти повинні навчитися правильно інтерпретувати емоції інших. Перш за все, визнати, що кожна людина має право на свої емоції, почуття і бажання, бачити їх прояв і розуміти; бути чутливим до інших і дивитися на світ з різних кутів і точок зору.

Таким чином, гармонізації відносин батька та дитини в умовах вимушеної міграції сприятиме цілеспрямоване обговорення з батьками питань щодо ідеального образу дитини, сім'ї; психолого-педагогічна робота щодо вирішення проблем сімейного життя; приділення уваги дитині, якої вона потребує; підвищення рівня довіри у відносинах через корекцію стилю спілкування, усунення засудження в розмові; підвищення рівня поваги до дитини, як до особистості через повагу до її особливостей, вікових можливостей, інтересів тощо; зниження рівня моральної напруги батька та покращення його емоційного стану тощо.

ВИСНОВКИ

Таким чином, написання роботи дозволило виконати поставлені завдання та зробити наступні висновки:

1. Міграція – це багатоетапний процес, який містить багато психологічних аспектів, різних на кожному етапі – людина повинна постійно вирішувати проблеми, реагувати на нові психологічні виклики. Міграція супроводжується трансформацією всієї системи соціально-психологічних відносин, у тому числі міжособистісних, сімейних, батьківських, професійних, і викликає значне напруження психологічних механізмів. Найбільшим стресом є вимушена міграція. Це пов'язано з радикальною зміною звичного способу життя, що викликає високий рівень тривожності, що впливає на ідентичність, самооцінку, психічну організацію, систему цінностей і самооцінку. Відповідно виникає необхідність діагностики сімейних відносин задля можливості їх корекції.

2. Проведено емпіричне дослідження ставлення батька до дитини і сприйняття дитиною свого батька в колі сім'ї. Перший блок дослідження дитячо-батьківських стосунків в діаді батько-дитина включало дослідження батьківського ставлення до дитини з використанням Тесту-опитувальника батьківського ставлення Варги-Століна. Другий блок дослідження ставлення дитини до батька: проєктивний тест «незакінчених речень» Сакса і Сіднея, проєктивна методика «Кінетичний малюнок сім'ї».

Виявлено дещо суперечливі тенденції у ставленні батьків до своїх дітей: з одного боку, виявлено дистанціювання від дітей, відкидання і намагання створити соціально бажаний образ батьківського ставлення, виявлена тенденція до відсутності симбіотичних стосунків із дітьми, низький рівень авторитаризму та досить низький емоційний контакт із дітьми.

3. Було розроблено практичні рекомендації з гармонізації дитячо-батьківських стосунків в діаді батько-дитина. Так гармонізації відносин батька та дитини в умовах вимушеної міграції сприятиме цілеспрямоване обговорення з батьками питань щодо ідеального образу дитини, сім'ї; психолого-педагогічна робота щодо вирішення проблем сімейного життя; приділення уваги дитині, якої вона потребує; підвищення рівня довіри у відносинах через корекцію стилю спілкування, усунування засудження в розмові; підвищення рівня поваги до дитини, як до особистості через повагу до її особливостей, вікових можливостей, інтересів тощо; зниження рівня моральної напруги батька та покращення його емоційного стану тощо.

Очікуваним результатом практичних рекомендацій є наближення батька до емоційного світу дитини, розвиток емпатії; підвищення рівня довіри у відносинах тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гніда Т.Б. Стосунки в родині як основа для розвитку обдарувань дитини. Матеріали II Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції «Обдаровані діти – скарб нації» (м. Київ, 18-22 серпня 2021 року). С. 149-152.
2. Гніда Т. Б. Педагогіка партнерства з питань соціалізації обдарованої дитини з числа сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах внаслідок військових дій. *Обдаровані діти – інтелектуальний потенціал держави*. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2019. С. 78-82.
3. Горецька О.В., Сердюк Н.І. Психологія сім'ї: навчальний посібник для студентів спеціальності «Практична психологія», «Початкова освіта». Бердянськ : Видавець Ткачук О.В., 2015. 216 с.
4. Кабанцева А.В., Корнеєва О.Л. Підтримка дитини в умовах емоційного напруження: навчально-методичний посібник. Київ: КВІЦ, 2018. 136 с.
5. Психолого-педагогічний супровід виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб: концепція, методика, технології / І. О. Луценко, А. М. Богуш, Л. О. Калмикова, В. У. Кузьменко, С. І. Поворознюк, О. Д. Рейпольська; за наук. ред. І. О. Луценко. Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 211 с.
6. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї : навч.посіб. Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2015. 136 с.
7. Бондарина Л. М. Дитячо-батьківські відносини як чинник психічного здоров'я дошкільника. Вісник Інституту розвитку дитини. 2015. №6. С. 78 – 96.
8. Коваленко А.Б., Рогаль Н. І. Психологічні умови гармонізації стосунків підлітків з батьками. *Український психологічний журнал*. 2016. № 2. С. 52-62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukpsj_2016_2_7.

9. Сидоркіна М.Ю. Творча взаємодія як засіб гармонізації сімейних стосунків. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кіровоград: Імекс-ЛТД. 2013. 86 с.
10. Слюсар Л. Українська сім'я в умовах війни. Демографічні процеси. 2023. №2. С. 3-20.
11. Слюсар Л. І. Шлюб в Україні у демографічному вимірі: історія і сучасність / НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. Київ, 2021. 180 с.
12. Зливков В., Лукомська С., Євдокимова Н., Ліпінська С. Діти і війна: монографія. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2023. 221 с
13. Максименко Ю., Морозова-Йоханнесен О. Психологічні особливості особистісних змін переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Норвегії). *Вісник Національного університету оборони України*, 2022. №69(5). С. 90–97.
14. Єфімова А.Г. Особливості соціально-психологічної адаптації українців до 41 умов міграції у США. *Вісник післядипломної освіти*. 2022. №23(52). С. 41-56.
15. Слюсаревський М. М., Блінова О. Є. Психологія міграції. Кіровоград, Україна: ТОВ «Імекс ЛТД», 2013. 244 с.
16. Loizate J. A. Migración y salud mental. El síndrome del inmigrante con estrés crónico y múltiple (síndrome de Uises), *Gizarte zerbitzuetarako aldizkaria*. 2009. № 46. P. 163–171. URL: <https://is.gd/NCrk8d> Д
17. Arroyo C. Soy psicóloga de duelo migratorio y estas son las cosas que más afectan a los emigrantes. 2017. URL: <https://is.gd/ZFSfyw>
18. Шинкаренко І. Сім'я в умовах війни: психологічні, психосоціальні та психопатологічні проблеми. *Науковий вісник ДДУВС*. 2022. №2. С. 550-557.
19. Буряк О.О. Шляхи та методи реабілітації осіб з «військовим синдромом» та посттравматичним стресовим розладом. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2015. Вип. 3(44). С. 137–141.

20. Ушакова І. Психології сім'ї: конспект лекцій. Харків: НУЦЗУ, 2019. 90 с.
21. Панченко В.О. Психологічні особливості шлюбно-сімейних установок студентської молоді. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Психологія. 2021. №2. С. 90-94.
22. Айрапетян О., Логвінова Д. Психологічні особливості сімейних відносин у сучасних моно– та поліетнічних сім'ях. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*, 2019. №12. С.13-26.
23. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї. Вид. 2-ге, змін. та доповн. Луцьк: Вежа-Друк, 2021. 480 с.
24. Поліщук В. М. Психологія сім'ї. Суми: Університетська книга, 2021. 248 с.
25. Калька Н. М., Васільєва О. В. Психологічні особливості деструктивного впливу сім'ї на соціалізацію дитини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. №1. С. 21-31.
26. Мушкевич М. І., Федоренко Р. П., Магдисюк Л. І., Дучимінська Т. І. Психологія молоді сім'ї: монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 235 с.
27. Kapur R. Understanding the Meaning and Significance of Family. *Indian Journal of Social Science and Literature (IJSSL)*. 2022. №1. P.34-39.
28. Карсканова С.В. Психодіагностика (частина 2): навчальний посібник. Миколаїв. Іліон, 2021. 177 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна

На кожне твердження дайте відповідь «так» або «ні».

Запитання тесту:

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Потрібно якомога довше тримати дитину осторонь від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
6. Я відчуваю до дитини прихильність.
7. Добрі батьки оберігають дитину від життєвих труднощів.
8. Моя дитина часто неприємна мені.
9. Я завжди намагаюсь допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли глумливе ставлення до дитини приносить їй велику користь.
11. Я відчуваю досаду щодо своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не досягне у житті.
13. Мені здається, що діти знущаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто здійснює такі вчинки, які окрім презирства нічого не варті.
15. Для свого віку моя дитина не зовсім зріла.
16. Моя дитина поводиться спеціально, щоб досадити мені.
17. Моя дитина вбирає у себе все погане, як губка.
18. Мою дитину важко навчити гарних манер, при найбільшому старанні.

19. Дитину потрібно тримати у суворих рамках, тоді з неї виросте порядна людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас додому.
21. Я схвалюю свою дитину.
22. До моєї дитини липне все погане.
23. Моя дитина не досягне успіхів у житті.
24. Коли в компанії знайомих говорять про дітей мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна і здібна, як хотілось би..
25. Я жалію свою дитину.
26. Коли я порівнюю свою дитину з її ровесниками, вони здаються мені дорослішими і у поведінці і у судженнях.
27. Я із задоволенням проводжу з дитиною свій вільний час.
28. Мені шкода, що моя дитина росте і дорослішає.
29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла всього того, що мені не вдалося у житті.
31. Батьки повинні пристосовуватись до дитини.
32. Я намагаюся виконати всі прохання моєї дитини.
33. Приймаючи сімейні рішення слід враховувати і думку дитини
34. Головна причина капризів моєї дитини – егоїзм, впертість і лінь.
35. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що вона по-своєму права.
36. Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.
37. Я завжди зважаю на свою дитину.
38. Я відчуваю приязнь до дитини.
39. Я дуже цікавлюсь життям своєї дитини.
40. Неможливо нормально відпочити, якщо проводиш час з дитиною.
41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне і безхмарне дитинство.

42. Іноді мені здається, що моя дитина – нездатна ні до чого доброго.
43. Я поділяю захоплення своєї дитини.
44. Моя дитина може вивести із себе будь-кого.
45. Я поділяю гіркоту, смуток своєї дитини.
46. Моя дитина часто дратує мене.
47. Виховання дитини – суцільне тріпання нервів.
48. Суворі дисципліна у дитинстві – розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За суворе виховання діти дякують потім.
51. Інколи мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моєї дитини більше недоліків, ніж позитивних якостей.
53. Я поділяю інтереси своєї дитини.
54. Моя дитина не спроможна що-небудь зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково не так.
55. Моя дитина виросте непристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
57. Я ретельно стежу за станом здоров'я своєї дитини.
58. Не рідко я захоплююсь своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я не високої думки про здібності своєї дитини і не приховую цього від неї.
61. Дуже бажаю, щоб дитина товаришувала з тими дітьми, які подобаються її батькам.

Ключі до тесту

1. «Прийняття-відхилення» – 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 34, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.
2. «Кооперація» – 6, 9, 21, 25, 31, 33, 39, 35, 36.
3. «Симбіоз» – 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.
4. «Авторитарна гіперсоціалізація» – 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.
5. «Маленький (-а) невдаха» – 9, 11, 13, 17, 22, 23, 54, 61.

Порядок підрахунку тестових балів

При підрахунку тестових балів за всіма ознаками враховується відповідь «вірно». Високий тестовий бал по відповідним шкалам інтерпретується як:

- відштовхування;
- соціальна бажаність;
- симбіоз;
- гіперсоціалізація;
- інфантилізація.

Додаток Б

Бланк проєктивного тесту «Незакінчені речення» Сакса– Леві

Інструкція: «Нижче наведено 60 незакінчених речень. Прочитайте кожне речення і закінчіть його, записуючи перше ж судження, яке спало вам на думку. Виконуйте завдання швидко, не задумуючись довго над кожною фразою; якщо не можете закінчити яке-небудь речення відразу, обведіть його номер колом і поверніться до нього пізніше».

- 1.Думаю, що мій батько рідко...
- 2.Якщо всі проти мене, то...
- 3.Я завжди хотів...
- 4.Майбутнє вбачається мені...
- 5.Якби я обіймав керівну посаду...
- 6.Мій учитель (керівник, начальник)...
- 7.Знаю, що нерозумно, але боюся...
- 8.Думаю, що справжній друг...
- 9.Коли я був дитиною...
- 10.Ідеалом жінки (чоловіка) для мене є...
- 11.Коли бачу чоловіка поруч з жінкою...
- 12.У порівнянні з більшістю інших родин моя сім'я...
- 13.Найкраще мені займатися (працювати) з...
- 14.Моя мати і я...
- 15.Зробив би все, щоб забути...
- 16.Якби мій батько тільки захотів...
- 17.Думаю, що досить здатний, щоб...
- 18.Я міг би бути дуже щасливим, якби...
- 19.Якщо хто-небудь буде під моїм керівництвом...
- 20.Сподіваюся на...
- 21.У школі мої вчителі...
- 22.Більшість моїх товаришів не знає, що я...
- 23.Не люблю людей, які...
- 24.У дитинстві я...
- 25.Вважаю, що більшість дівчат і юнаків,..
- 26.Сімейне життя здається мені...
- 27.Моя родина поводитья зі мною як з.
- 28.Люди, з якими я учуся (працюю)...
29. Моя мати...
- 30.Моєю найбільшою помилкою було.,,
31. Я хотів би, щоб мій батько...
- 32.Моя найбільша слабкість полягає в тім...
- 33.Моїм прихованим бажанням у житті...
- 34.Мої підлеглі...
- 35.Настане день, коли...

36. Коли до мене наближається вчитель (начальник)...
37. Мені б хотілося перестати...
38. Більше за все люблю тих людей, які...
39. Якщо мені подобається дівчина (хлопець), я...
40. Вважаю, що більшість дівчат (хлопців)...
41. Коли я згадую своє дитинство...
42. Більшість відомих мені сімей...
43. Люблю вчитися (працювати) з людьми, які...
44. Вважаю, що більшість матерів...
45. Коли я був дитиною, то відчував...
46. Думаю, що мій батько...
47. Коли мені не таланить, я...
48. Коли я прохаю інших що-небудь зробити...
49. Більше за все я хотів би в житті...
50. Коли я буду старим...
51. Люди, перевагу яких над собою я визнаю...
52. Мої побоювання неодноразово змушували мене...
53. Коли мене немає, то мої друзі...
54. Моїм найнезабутнішим спогадом дитинства є...
55. Мені дуже не подобається, коли жінка (чоловік)...
56. Якщо я залишаюся наодинці з жінкою (чоловіком)...
57. Коли я був дитиною, моя родина...
58. Люди, що навчаються (працюють) зі мною...
59. Я люблю свою матір, але...
60. Саме гірше, що мені траплялося робити, це...

Ключ до тесту

- Відношення до себе (2, 17, 32, 47)
- Страхи (7, 22, 37, 52)
- Провина (15, 30, 45, 60)
- Секс (11, 26, 39, 56)
- Матір (14, 29, 44, 59)
- Батько (1, 16, 31, 46)
- Сім'я (12, 27, 42, 57)
- Протилежна стать (10, 25, 40, 55)
- Товариші (8, 23, 38, 53)
- Колеги (13, 28, 43, 58)
- Начальство (6, 21, 36, 51)
- Підлеглі (5, 19, 34, 48)
- Минуле (9, 24, 41, 54)
- Майбутнє (4, 20, 35, 50)
- Цілі (3, 18, 33, 49)